

ספונות

מחקרים ומקורות

לתולדות קהילות ישראל במזרח

סדרה חדשה

ספר רביעי (ט)

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

ירושלים תשמ"ט

יוסף עופר

כתר ארם צובה — לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו*

תוכן המאמר

הקדמה

א. תיאור הכתר ומבנהו

1. תיאור חיצוני

2. מספר דפי הכתר

ב. הכתובות שבכתרו והעתקיהן

1. הכתובות

2. העתקי כתובת ההקדשה במשך הדורות

3. מסקנות מהשוואת הנוסחים

ג. קונטרסי המסורה והכתר

1. קונטרסי המסורה וספר דקדוקי הטעמים

2. הדפים שלפני הכתר

3. מסורת הכתר על המלים המורכבות

4. הדפים שבסוף הכתר

ד. כתיב התורה בכתר

ה. הגעיות

1. רשימת הגעיות

2. הגעיות על פי סוגיהן

3. חילופי כן-אשר וכן-נפתלי

4. אותיות גדולות וקטנות

ו. הרמב"ם וכתר ארם צובה —

פרשיות פתוחות וסתומות וצורת השירות

ז. הסדרים בתורה

ח. נוסח הכתר על פי שו"ת באר מים חיים

ט. נספחים

כיבליוגראפיה וקיצורים

* אל רשימותיו של פרופ' מ"ד קאסוטו ז"ל הגעתי במהלך איסוף חומר על כתר ארם צובה, לצורך הוצאת ספר שיספר את סיפורו של הכתר. הספר נכתב מטעם מכון בן-צבי על ידי הסופר אמנון שמוש, ואני נתבקשתי לשמש לו עוזר מחקר. מר שמוש הציע לבחון את עזבונו הספרותי של פרופ' קאסוטו; בעקבות הצעתו נבחנו רשימותיו של קאסוטו שבארכיון י"ל מאגנס באוניברסיטה העברית וארכיונו הפרטי של קאסוטו. תודתי לבני משפחתו של פרופ' קאסוטו ז"ל, על שהעמידו לרשותנו את רשימותיו של אבי המשפחה, ועל עזרתם הרבה בכל שלבי העבודה.

פרופ' מ' בריאשר, ראש המכון למדעי היהדות, שימש כאחראי המדעי להוצאת הספר, והואיל להעמיד לרשותי את החומר למחקר. פרופ' י' ייבין והרב מ' ברויאר עזרו לי בעצה והדרכה. העבודה כולה נעשתה במסגרת עבודתי במכון בן-צבי, בעידודו של צוות המכון. לכולם תודתי.

עבודה זו היא חלק מעבודת גמר לתואר השני בחוג ללשון עברית באוניברסיטה העברית בירושלים, בהדרכתו של פרופ' י' ייבין.

צילומי המסמכים שעליהם סמכתי את דברי נמצאים במכון בן-צבי, ועומדים לרשות המעוניינים. פירוט מופיע להלן בנספח ו. סימונם במאמר: א א או ת בתוספת ספרה. רשימת קיצורים להפניות במאמר מופיעה בסופו.

הקדמה

תר ארם צובה הוא מכתבי-היד החשובים של התנ"ך מתקופת כעלי המסורה, כמשך מאות שנים שמר הכתר בקהילת חלב שבסוריה. בשנת תש"ג יזמה האוניברסיטה העברית להוציא הוצאה דשה של התנ"ך, מדויקת על פי המסורה. לשם כך נסע פרופ' מ"ד קאסוטו בשנת תש"ד (שלהי 194) לחלב, כדי לבדוק את ה'כתר'. לאחר מאמצים רבים הצליח להשיג את הסכמתם של ראשי קהילה לעיין בכתר ולרשום רשימות על פיו (רשות לצלם את הכתר לא ניתנה לו). חמישה ימים יין קאסוטו בכתר, מספר שעות בכל יום, ורשם ממנו רשימות. קאסוטו ניהל יומן ובו תיאר את רטי המשא ומתן בינו ובין קהילת חלב, ואת קורותיו בימים שבהם עיין בכתר.¹ קאסוטו נפטר שנת תשי"ב, לפני שהספיק לעבד את רשימותיו לדפוס, ודבר קיומן של הרשימות לא היה ידוע חוקרים ולא לבני משפחתו, שטרם הספיקו לסדר את כל רשימותיו.

הכתר עצמו נפגע בידי פורעים בשנת תשי"ח, וכאשר הגיע לארץ, בשנת תשי"ח, נתברר: חסרים דפים רבים בתחילתו ובסופו, וכמעט כל התורה חסרה מן הכתר. חוקרים רבים חקרו יסודיות את הכתר ועמדו על חשיבותו הרבה ועל העובדה שמבחינות מסוימות הכתר משובח מדויק יותר מכל כתבי-היד האחרים של כעלי המסורה הידועים לנו. אולם שאלות רבות בקשר חלק החסר מן הכתר נותרו ללא מענה.

רצתה ההשגחה, ורשימותיו של קאסוטו עוסקות, רובן ככולן, דווקא בחלקים החסרים מן כתר. קאסוטו בדק את התורה, וכמיוחד את ספר בראשית, ותיאר בפירוט רב את מבנה הכתר ואת קונטרסים של המסורה שהיו בתחילתו ובסופו. רשימותיו של קאסוטו, המתפרסמות בזה, שלמות חלק גדול מן החסר ופותרות הרבה מן הנעלם, ועל פיהן ניתן להשיב על חלק מן שאלות שנתעוררו במחקר הכתר בשנים האחרונות.

שני הנושאים החשובים ביותר שניתן ללמוד עליהם מרשימות קאסוטו הם הפרשיות הפתוחות: סתומות שבתורה וכתוב התורה של הכתר. השאלה הראשונה קשורה למסורת העתיקה הרמב"ם סמן על הכתר, העתיק ממנו את צורת הפרשיות והשירות, וקבען כהלכה מחייבת לכל זרי התורה בעם ישראל. שאלת ההתאמה בין פסק הרמב"ם ובין הכתר העסיקה את החוקרים זור האחרון, והיא מקבלת עתה כיוון חדש ומפתיע. כתיב התורה של הכתר מתברר בשלמות על רשימה קצרה של אחד מחכמי חלב שחי במאה התשע-עשרה, בחינת מועט המחזיק את ארובה.

חרומה חשובה למחקר באה מתיאור קונטרסי המסורה שנספחו לכתר. אף על פי שהועתקו אשך הדורות ונתפרסמו בחלקם, יש ברשימות קאסוטו כדי להוסיף וללמד על קונטרסים אלו, על זר 'דקדוקי הטעמים' המיוחס לאהרן בן משה בן-אשר מסרן הכתר, ועל הקשר בין אותם נטרסים ובין הכתר. גם התיאור הפיסי של הכתר ומספר הדפים שבו, יש בו מן החידוש, והוא ונה ממה שהיה מקובל עד כה.

עוד נמצאים ברשימות קאסוטו פרטים על ה'סדרים' (מנהג קריאת התורה של בני ארץ-ישראל) סומנו בכתר, על ענייני ניקוד וגעיות, על חילופי בן-אשר ובן-נפתלי, וכן תיאור מדויק של זובות ההקדשה שבכתר, מקום כתיבתן בכתר והעתק מדויק שלהן.

לאחר השלמת המחקר נתגלתה לי תשובה בספר שר"ת מן המאה השבע-עשרה, המהווה עדות נוספת על הכתיב והפרשיות בחלק התורה שבכתר. בתשובה זו עוסק הפרק האחרון במאמר. מאמר זה איננו מחקר מקיף על כתר ארם צובה. מטרתו להציג את העובדות החדשות העולות מתוך רשימותיו של קאסוטו ולדון בהן ובמשמע מהן לגבי כתר ארם צובה ומחקר המסורה. אופיו המקוטע-במקצת של המאמר מודגש גם במניין חדש של ההערות כתחילת כל פרק.

א. תיאור הכתר ומבנהו

1. תיאור חיצוני

התיאור מובא בלשונו של קאסוטו, בתוספת הערות ומסקנות שלי.

(1) [הכתר נמצא] בתוך קופסה של עץ מכוסה עור אדום — הקופסה נפתחת לשני חלקים, והספר קשור בה כמו על שני החלקים של העטוף בכריכה רגילה (15ה עמ' 20).

(2) רוב הקונטרסים [המרכיבים את הכתר] כוללים עשרה דפים כל אחד, אבל מכיון שכרובם נתקלקלו ונשברו ונתקנו כמשך הזמן, קשה לפעמים לעמוד על הרכבם המקורי: כנראה יש מהם שכוללים ארבעה דפים, או ששה או שמונה או שנים עשר ואף ארבעה עשר (ה28).

תפירת הקונטרסים נשברה בכמה מקומות והספר נקרע קרעים קרעים (ה38).

ביומנו קאסוטו מספר שהציע לאנשי חלב, שבעת העתקת חלק מן הקונטרסים ישתמש רק בקונטרסים, והכתר עצמו יוכל להישאר במקומו. אנשי חלב סירבו להצעה זו. תיאורים אלו מסבירים, אולי, את מה שקרה לכתר בפרעות. הכתר הושלך כנראה ארצה, והקונטרסים בתחילתו ובסופו, שהיו מלכתחילה רפויים או מנותקים, ניתקו מן הכתר ואבדו. גם תיאורו המוזר של הרכבי, חלב, שבדק את הכתר בעיון גדול ולא הצליח למצוא את הכתובות שכראשו (על כך תמה כבר מ' נחמד במחברתו 'מאמר חקירה'), יכול להיפתר על פי תיאור זה. הכתר נמסר כנראה להרכבי ללא הקונטרס הראשון (דפים 1-7), הוא לא הרגיש בחסרונו, וחיפש ללא הצלחה את הכתובת שהיתה בקונטרס שלא נמסר לידי.

(3) הספר נשחת מפני הרטיבות, ביחוד בוויית התחתונה החיצונית (15ה עמ' 3).

במהדורת הצילום הצליחו להעלים כתם זה, אך הוא נראה לעין ובולט במקור.

(4) בדפים הנוספים בתחילה ובסוף ציורים בזהב ובצבעים (15ה עמ' 4ב).

תיאור זה מחזק את ההנחה שהקונטרסים הוכנו בנפרד ונספחו אחר כך לכתר, וראה דיון בשאלה זו להלן בפרק 'קונטרסי המסורה'.

תאורים נוספים של קאסוטו על גודל הכתר, דרך כתיבת הטקסט והמסורה וכדומה — אין בהם חידוש לאחר שנתפרסם צילום הכתר.

2. מספר דפי הכתר

קאסוטו ספר את כל דפי הכתר על פי מבנה הקונטרסים שבו.¹ נביא את נתוני קאסוטו, ונבדוק אותם לאור חלקי הכתר שניצלו ולעומת העמודים בתנ"ך במהדורת קורן; לפי חשבוני דף בכתר שווה ל-2.7 עמודים בתנ"ך קורן. נתחיל בספרי הנביאים שרובם שרדו, נמשיך ככתובים ונסיים בתורה שרובה חסר.

נביאים

ספר יהושע מתחיל בע"ב — על פי קאסוטו בדף 124 ע"ב. ספר מלאכי נגמר בסוף ע"א — על פי קאסוטו בדף 342 ע"א. ספרי הנביאים כוללים אפוא, על פי דברי קאסוטו, 217 דפים, מלבד העמוד הראשון והעמוד האחרון. ניצלו מהכתר 198 דפים (עמ' יג-תח במהדורת הצילום, מלבד העמוד הראשון והעמוד האחרון).

דפי הכתר	עמודים בתנ"ך קורן	החסר בכתר
3	7.8	מל"ב יד, כא-יח, יג
2	5.2	יר' כט, ט-לא, לד
3	8.3	עמ' ח, יג-מ' ה, א
4	10.7	סוף צפ' זכ' ט, יז
12		סה"כ:

כיוון שהערכות אלה מדויקות, ולא תיתכן כל סטייה,² כללו הנביאים 210 דפים, בתוספת עמוד אחד לפנייהם ועמוד אחד לאחריהם. קאסוטו מנה, אם כן, שבעה דפים יתרים. קאסוטו מנה את הדפים על ידי ספירת מספר הדפים בכל קונטרס וסיכום מניינים אלו. ניסיתי למצוא את סיבת אי ההתאמה באמצעות בדיקת הכתר במקורו, אך לא הצלחתי למצוא התאמה בין הקונטרסים. כבר קאסוטו התקשה לקבוע בוודאות את גבולות הקונטרסים, ונראה שכריכת הכתר וההדבקות אשר בו טשטשו את מבנהו המקורי.

כתובים

קאסוטו קבע שהכתובים היו בדפים 342 ע"ב-471 ע"א. העמוד האחרון כולל רק עמודה אחת מן התנ"ך, והמלה האחרונה בתנ"ך 'לטובה' (נחמ' יג, לא) כתובה בתחילת העמודה השנייה. משמע שכתובים כוללים 128 דפים, מלבד העמוד הראשון ומלבד העמודה האחרונה. ניצלו מהכתר 89 דפים, מלבד העמוד הראשון (עמ' תיא-תקפח במהדורת הצילום).

1 מסמך 154 דף 4. תצלום רשימת קאסוטו בנושא זה מובא בעמ' 283. מספרי הדפים המובאים בסעיף זה בשם קאסוטו מתחילים מן הדף הראשון של התורה ואינם כוללים את שבעת דפי המסורה שלפניו.
2 הערכות אלו אושרו גם בבדיקת מבנה הקונטרסים של הכתר שנערכה על-ידי ד"ר מ' גלצר לאחר השלמת מאמר זה.

החסר בכתר	עמודים בתנ"ך קורן	דפי הכתר
דה"ב לה, ז-לו, יט		1 (הדף נתגלה אחר כך)
תה' טו, א-כה, א	5.5	2
שה"ש ג, יא-סוף,		36
קהל', איכה, אס', דג' ועז'	97.1	<u>39</u>
סה"כ:		

כלומר, בכתובים ההתאמה מלאה.

התורה

קביעת מספר דפי התורה מסוככת יותר. רק דפים בודדים מן התורה נשתמרו, ולקאסוטו נפל ספק במניין דפי התורה. הספק יובן אם נתבונן בדרך עבודתו של קאסוטו. הוא רשם תחילה במלים או באותיות את מספר הדפים בכל קונטרס, ולאחר מכן רשם שוב את המספרים בספרות וסיכס. כאשר נודמנו מספר קונטרסים רצופים בני עשרה דפים, סימן קאסוטו את הדבר בקווים ליד המלה 'עשרה'; וכמספר הקווים כן מספר הקונטרסים. בתורה רשם קאסוטו כלהלן: 'עשרה' ¹¹ וכשבא לסכם תמה על עצמו: אם שלושה קונטרסים של עשרה דפים פה, מדוע לא סימנם קודם בשלושה קווים? על כן הסתפק קאסוטו אם מנויים כאן שני קונטרסים של עשרה או שלושה, ובמניין דפי התורה הסתפק בין 114 ובין 124.

על פי חישוב שערכתי בהשוואה לצפיפות הכתיבה בשאר ספרי הכתר, קשה להכריע בין שתי האפשרויות; בחישוב שכזה מתקבל מספר שהוא בין שני המספרים.

ד"ר מ' גלצר, שבדק את מבנה הכתר וקונטרסיו, מסר לי את הפרטים הבאים:³

- א. כל החלק שנשתמר מן הכתר מורכב מקונטרסים של עשרה דפים כל אחד, ויש להניח שגם חלק התורה היה עשוי בדרך זו. הנחה זו מאשרת את דברי קאסוטו שבחלק התורה היו 114 או 124 דפים, שכן התורה מסתיימת בדף 4 עמוד א של הקונטרס.
- ב. העמוד מן הכתר שאת תצלומו פרסם ויקס⁴ הוא עמוד א של הדף הששי בקונטרס.
- ג. שני העמודים מן הכתר שאת תצלומם פרסם סיגל⁵ הם דפים 6 ע"ב-7 ע"א של הקונטרס.

לאור נתונים אלו, נראה שזו היתה דרך כתיבת התורה בכתר:

3 ראה גם במאמרו של ד"ר גלצר המתפרסם בכרך זה.

4 כשער הספר: ויקס, טעמי כ"א ספרים.

5 ראה: גושן, חלק הכתר שנתגלה.

עמודים בכתר	עמודים בתי"ך קורן	עמודי הקונטרס	
629	37.2	1 ע"ב-5 ע"ב	(בר' א-כו לד
1 (תצלום ויקס)	1.4	6 ע"א	(בר' כו לד-כו ל
180	230.7	6 ע"ב-6 ע"א	(בר' כז לד-ד' לח
2 (תצלום סיגל)	2.8	6 ע"ב-7 ע"א	(דב' ד לח-ו ג
23	31.9	7 ע"ב-8 ע"ב	(דב' ו ג-כח יז
11		9 ע"א-4 ע"א	(דב' כח יז-סוף התורה
246			סה"כ:

לומר, התורה נכתבה על 124 דפים, הראשון החל בעמוד ב' והאחרון כולל את התורה רק בעמוד

חישוב מספר העמודים בסעיף 3 אינו חד משמעי, ואין לשלול את האפשרות שנכללו בו 160 עמודים בלבד. במלים אחרות, הספק שנתעורר אצל קאסוטו נותר ללא הכרעה חד-משמעית.⁷ נסכם את מבנה הכתר בטבלה הבאה:

7 דפים	ים נוספים לפני התורה
123½ (או 113½) דפים	זרה (כולל העמוד הראשון שבו, כתובת הקדשה)
211 דפים	אים
129½ דפים	ובים (בדף האחרון: עמודה אחת מכתבים + הקולופון)
20 דפים	ם שאחרי הכתר
491 (או 481) דפים	סה"כ:

וזה הרבר שאיש לא ערער עד היום על הקביעה שבכתר היו במקורו כ-380 דפים בערך.⁸ זאת תחשב בעובדה שניצלו 294 דפים מן הכתר, וכבר על פיהם אפשר היה להגיע להערכה מדויקת די של החלקים החסרים.

קאסוטו כותב על ברא' יא י: 'אלה תולדות שם — לפני פסוק זה נגמרה הפרשה הקודמת בסוף (העמוד) הדיך ונשארה שיטה פנויה וכחוכה בו נ' (15א עמ' 2). כוונתו של קאסוטו היא ככל הנראה, שהפרשה הפתוחה מופיעה בתחית הדיך, כלומר בסוף העמודה. על פי חישובי הכוונה היא לסוף העמודה השנייה בדיך 6 ע"ב מן הקונטרס הראשון. על דרך סימון הפרשיות ראה מאמרי: עופר, פרשיות. העדפתי את המספר 180 על סמך העובדה שבכת"ל צפיפות הכתיבה של התורה נמוכה מזו של הנביאים (2.67). עמודי 'קורן' לדיך בתורה לעומת 2.77 עמודי 'קורן' לדיך מנביאים). כן-צבי, כתר התורה, עמ' א, וכעקבותיו רבים.

ב. הכתובות שבכתר והעתקיהן

1. הכתובות

ארבע כתובות היו במקומות שונים בכתר, והן הועתקו ופורסמו במקומות שונים. הרב מנשה סתהון מקהילת חלב העתיק שלוש מהן, והן פורסמו בעיתון 'הלבנון'¹ ובספר 'אבן ספיר'². הרכבי³ העתיק את כתובת ההקדשה הארוכה שבסוף כתב-היד, אך לא מצא את שאר הכתובות.⁴ על פי כל אלו פרסם קאהלה את שלוש הכתובות,⁵ ובכתובת הארוכה ציין את כל הבדלי הגירסה בין העתקות ספיר והרכבי. הכתובות שבכתר פורסמו גם על ידי מ' נחמד, מאנשי חלב,⁶ הוא הראשון שפרסם גם את הכתובת הרביעית. לאחרונה ראה אור מאמר של נ' אלוני, ובו דן המחבר בהרחבה בכתובת ההקדשה הארוכה, ופרסם אותה מחדש על פי העתקותיהם של הרכבי, ספיר ונחמד.⁷

קאסוטו נסע לחלב כשברשותו ספרו של קאהלה, והשווה את נוסח הכתר עם המודפס בספר. על גוף הספר סימן קאסוטו בעפרון אדום את השינויים, כשהוא מקפיד לסמן את הכתיב המדויק, מוחק את הפיסוק שאינו מופיע במקור, ועומד על המחיקות שבכתר. לאחר שחזר לארץ, העתיק קאסוטו את שינויי הגירסה על גבי דף מודפס שהועתק מספרו של קאהלה.⁸ חשיבות רשימותיו של קאסוטו היא בתיאור המדויק של מקום כל אחת מהכתובות (על כך להלן), ובכך שהנוסח שלו הוא המוסמך ביותר והמדויק ביותר: זאת, משום שלא העתיק מן הכתר, אלא רק סימן הבדלים בין הכתר שהיה לפניו לבין העתקת דפוס שבידו. בשלוש הכתובות הקצרות סומנה חלוקת השורות על ידי קאסוטו.

- 1 הלבנון, א (1863), עמ' 22-18.
- 2 ספיר, אבן ספיר, חלק א, עמ' יב-יג.
- 3 הרכבי, חלב, עמ' 6-7.
- 4 ראה דבריו לעיל, בפרק 'תיאור הכתר ומבנהו', עמ' 279.
- 5 קאהלה, מסרני המערב, עמ' 3-9. קאהלה פרסם את הכתובת הארוכה על פי 10 ה (ראה לוח ההעתקים, להלן סעיף 2).
- 6 נחמד, מאמר חקירה. קאסוטו עיין בחוברת זו בהיותו בחלב וסיכמה לעצמו (27).
- 7 אלוני, כתב ההקדשה. על פי ההעתיקים: ה, 20, נ (ראה לוח ההעתיקים, עמ' 285-286). אלוני ציין את העובדה שהרכבי העתיק את הכתובת על פי השורות המקוריות, וניסה 'לשחזר' את כתיבת הכתובת על פי השורות. אך הדרך שכתב (עשרים שורות בכל עמודה) אינה מתאימה לשני ציוני השורות שמסר הרכבי. מכיוון שהכתובת הייתה באותו עמוד שבו העמודה האחרונה מכתובים, יש להניח שנכתבה במספר השורות הרגיל של הכתר: עשרים ושמונה שורות בעמודה.
- 8 אלוני צודק בהנחה שנוסחו של הרכבי הוא המדויק ביותר. מצער הדבר שדווקא בנוסחו של אלוני נפלו טעויות (דפוס?) רבות, שאין להן כל כוונה (שורה 6 'בכ' במקום 'בכ'); שורה 13 'ורביא' במקום 'ורבנא'; שורה 20 'לקהלת' במקום 'קהלת'; שורה 48 'וישיבוהו' במקום 'וישיבוהו'; שורה 57 בסוף השורה נשמטה המלה 'יעקב'; שורה 64 'הדברים' במקום 'כדברים'). אלוני לא מיצה את כל הנתונים שהיו לפניו ולא עמד על משמעותן של הערות ספיר (פ) אף על פי שספיר הסביר בפירושו מה הן.
- 9 הספר שקאסוטו סימן עליו את השינויים היה שאלו מהספריה הלאומית, וקאסוטו החדירו. הוא נמצא כיום באולם קריאה יהדות וסימנו * 439ט. על פיו התקין קאסוטו דף המצוי ברשימותיו וסימנו 35. רישומי קאסוטו בספר הועתקו על ידו גם במסמכים 18א ו-18ב. שלוש הכתובות הקצרות הועתקו שוב במסמך 36.

דף ראשון של הכתר עמוד א :

קדש לה' ⁹ על ישראל הרבנים ¹⁰ השכנים בעיר
הקדש לא ימכר ולא יגאל לעולם ולעולמי
עולמים

שם, להלן, ביד אחרת:

אנתקל בחכם אלאפתכאך מן נהב ירושלים עיר הקדש ¹¹
תבנה ותכונן לקהל מצרים לכניסת הירושלים ¹² תבנה
ותכונן בחיי ישראל ברוך שומרו וארור גונבו וארור
מוכרו וארור ממשכנו לא ימכר ולא יגאל לעולם ועד

הכתובת השלישית היא בדף 8 ע"א של הכתר, לאחר שבעת הדפים הראשונים של הכתר, שכללו פרקים של 'דקדוק המסורה' (בעמוד השני באותו דף מתחילה כתיבת התורה):

קדש לה' על בעלי התלמוד ¹³
השכנים בעיר הקדש לא ימכר
ולא יגאל לעולם ולעולמי עולמים

2. העתקי כתובת ההקדשה במשך הדורות

הכתובת הרביעית של הכתר, היא כתובת ההקדשה ¹⁴ המפורסמת, נמצאת בסוף הכתובים. העמודה הראשונה בדף מכילה את סוף התנ"ך, בראש העמודה השנייה מופיעה המלה האחרונה בתנ"ך 'לטובה' (נחמ' יג, לא), וכתובת ההקדשה כתובה בעמודה השלישית בעמוד זה ובשלוש העמודות של עמוד ב. ¹⁵

כתובת זו הועתקה פעמים רבות ופורסמה במקומות שונים. ידועות לנו שבע העתקות בלתי תלויות:

(1) ק הכתובת הועתקה על גבי 'תיקון סופרים' שנשלח לרמ"א בשנת ש"ל (1570), והיה בקראקא. היא פורסמה ב'המגיד' א (1857) גל' 47. זוהי ההעתקה הקדומה ביותר הידועה לנו, יש להעיר שהתיקונים שנעשו בכתובת שבכתר על ידי רבנים, שביקשו לטשטש את סימני הקראות שבה, כבר כלולים בהעתקה זו. ¹⁶

- 9 נכתב פה שם הוי"ה, וכן נסמן שם הוי"ה בכל מקום.
- 10 המלים 'על ישראל הרבנים' כתובות על המחק, ובוודאי כתחילה היה כתוב במקומן [...] הקראים' (קאסוטו). לדברי נחמד המלים המחוקות הן 'ישראל הרבנים', והוא שיער שהיה כתוב 'בעלי המקרא'.
- 11 חלוקת השורות לא סומנה על ידי קאסוטו במקום זה. תירגום שורה זו (על פי בן-צבי, כתר התורה, עמ' ט): 'הועבר בזכות הפדיון משלל ירושלים'.
- 12 קאסוטו מדגיש שכך היה כתוב (sic).
- 13 המלה 'התלמוד' כתובה על המחק ובוודאי כתחילה היה כתוב במקומה: 'המקרא' (קאסוטו). כתובת זו אינה נמצאת בספרו של קאהלה, והועתקה עליידי קאסוטו במסמך 151 דף 2.
- 14 אלוני, כתובת ההקדשה, מתנגד לכינוי 'קולופון', ומעדיף 'כתובת הקדשה'. קאסוטו משתמש בכינוי 'הערה', וכדף שהכין לדפוס כתב 'כתובת ההקדשה' (מסמך 36).
- 15 העובדה שהכתובת כתובה בארבע עמודות צוינה כבר על ידי הרמב"ם, והוא שציין גם את גבולות העמודות. אך תמוה הדבר שהרכבי העלה אפשרות 'שהכתובת נכתבה לתנ"ך אחר והדפים שעליהם נכתבה נדבקו [...] ונספחו אל התנ"ך דארם צובא'. כנראה שכתובת הרבנים, שבאותו דף כתוב גם סוף התנ"ך.
- 16 מכאן תשובה לדותן, כתר חלב, עמ' 152, המפקפק אם הועתקה הכתובת ב'תיקון סופרים' שבקראקא מן הכתר.

(2) ס הרכ מנשה סתהון, איש ארם צובה, העתיק עבור ר' יעקב ספיר את הכתובת, ושלח אותה מצעות השליח יעקב זאב, בצירוף תיאור של הכתרים שבעירו ותשובה על כמה עשרות שאלות ניין נוסח הכתר. מהעתקה זו יש בידינו שלושה נוסחים:

ס 1 בעיתון 'הלבנון', א (1863), עמ' 23.

ס 2 בספר 'אבן ספיר', 1866, חלק א, עמ' יב-יג.

ס 3 בחוברת 'מאורות נתן' (בכתב-יד), הנמצאת כיום בספריית הסמינר התיאולוגי בניו-יורק.

כתיבתה בשנת 17.1855.

כאשר שלושת הנוסחים מסכימים לגירסה אחת, סימנם ס.

(3) ב ספיר מעיד (אבן ספיר, עמ' יב בהערה) שהנוסע הקראי פירקוביץ' נסע לחלב, ושם בפוזר והתאמצות העתיקו לו את כל הכתוב מלפניו ומאחוריו [של הכתר]. קונטרס זה היה בידי ז' בר שטראק (להלן: ב'ו"ש), והם השתמשו בו במהדורת 'דקדוקי הטעמים' שהוציאו בשנת 1879. בעמ' XXII, מובאת תחילת כתובת ההקדשה. (עד 'ישראל', שורה 8.)

פ 1 עוד מספר ספיר (שם) שנתן לידי פירקוביץ' את ההעתקה שבידו כדי שיבדוק אותה אם צובה, ופירקוביץ' החזירה לו עם הגהות. ספיר מציין שם עשרים וחמש הגהות כאלו. פ 2 פירקוביץ' העתיק את הכתובת על גבי כתר התורה שהיה ברשות הקראים בירושלים, רא מקדשיה.¹⁸

על מקורם ומהותם של פ 1 ופ 2 ראה להלן. כאשר שני הנוסחים מסכימים לגירסה אחת, סימנם

(4) בידי החוקר האנגלי ר' ויקס היה העתק של הכתובת והדפים שלפני הכתר ואחוריו. העתק זה קן כנראה בשנת 1873 (שמוש, כתר, עמ' 50). ספרו של ויקס על טעמי המקרא (ויקס, טעמי כ"א י"ם) הופיע בשנת 1887, ובשערו צילום של עמוד מן הכתר, אך הכתובת לא פורסמה שם. (5) ה הרכבי העתיק את הכתובת בהיותו בחלב, ופרסמה ב'חדשים גם ישנים' מס' 6 בשנת 1.

(6) נ מ' נחמד, מאנשי חלב, פרסם בשנת תרצ"ג (1933) חוברת בשם 'מאמר חקירה על כתר וצובא', ושם ציטט הכתובת ודין בה.

(7) ט העתקתו של קאסוטו היא הנוסח שמובא להלן, ועל פיו נשווה את שאר ההעתקות זקנה בשנת 1943).

זילופי הנוסחאות יכולים לסייע במקומות מסוימים בשחזור נוסח המקור של הכתובת. בות לא פחות הן המסקנות העולות מהם על ההעתקות השונות וגלגוליהן. סימון השורות הוא פי הדפסת הכתובת ואין משמעות לחלוקת השורות. זו לשון הכתובת בהעתקתו של קאסוטו:

הנוסח שנוצר בכתר בעקבות התיקונים הוא נוסח יחודי, ולא יתכן שיווצר באופן בלתי-תלוי גם בכתב-יד אחר. המילים הראשונות ינתק כעזרת ה' יחברך' מורות על כך שהכתובת היא העתק ממקום אחר, בניגוד לדברי פנקובר, הרמכ"ם והכתר, עמ' 124.

סימנו של כתב-היד JTS L 729, ועיין גרשן, מאורות נתן. התאריך מפורש בכתב-היד (תֹּדֵרֶת), אך דומה שקשה ליישבו עם המסופר באבן ספיר, כי בדיקת הכתר היחה לפני שבע שנים (דף יב) או לפני תשע שנים (דף יט). 'אבן ספיר' הופיע, כאמור, בשנת 1866.

על פי כן-צבי, מקדשיה: כתר זה נמצא היום בספרייה הלאומית בירושלים וסימנו Heb 4^o780

זה המצחף השלם של עש¹⁹ וארבעה ספרים שכתב אתו מרי²⁰ ורבנא שלמה הנודע בן בויאעא הסופר המהיר רוח ייי תניחנו ונקד ומסר אתו באר הטיב²¹ המלמד הגדול החכם הנבון אדון הסופרים ואבי החכמים וראש המלמדים המהיר במעשיו המבין במפעליו היחיד בדורותיו מר רב אהרן בן מר רב אשר תהי נפשו צרורה בצרור החיים עם הנביאים והצדיקים והחסידיים²² הקדיש אתו השר הגדול האדיר האביר מרנא ורבנא ישראל תפארת כל ישראל החכם והנבון החסיד הישר הנדיב ירים ייי דגלו ויציץ נזרו ויגביה עזו ממדינת בצרה בן מר רב שמחה בן מר רב סעדיה בן מר רב אפרים רוח ייי תניחם לירושלים עיר הקדש על זרע ישראל קהלת יעקב עדת ישרון [עמודה ב – (הרכבי)] בעלי המדע²³ סגלת החכמים²⁴

1	המצחף] ק המצרף של עש] ה שלעיש עש וארבעה] ק 2פ נ כייד; 10 ס 2 ב עשרים וארבעה; 30 עשרים וארבע
2	ורבנא] 2פ ורי; ק < הנודע בבן בויאעא] ק ...; 9 בן ירוחם בבן] 10 בן רוח ייי תניחנו] 2פ ריית
3	תניחנו] 10 תנחנו אתו] ק 10 פ 2 נ ה אותו הטיב] ק 10 ס 30 2פ נ היטב; 10 ס היטיב; ה היטב [נתקן היטב] הגדול] 10 <
4	הנבון] 2פ < המלמדים] ק ה...; 10 הישיבה; 2פ (הישי) הישיבה המהיר] ק האדיר; 10 ס הטהור; נ והמהיר
5	המבין] ק המכין היחיד] נ ויחיד מר רב] ק מר רי; 2פ מיר; 10 מר
6	בן מר רב אשר] ק בן מר רב אשר; 2פ מיר משה בן רב אשר 10 בן מר אשר תהי נפשו צרורה בצרור החיים] 2פ ב תנצביה תהי] ק תהיה
7	ההצדיקים] 10 הצדיקים והחסידיים] 10 ט 22 והחכמים הקדיש] ה הקדוש אתו] ק 10 פ ב נ אותו (ה אתו) האביר] 2פ הגביר
8	כל] ב < והנבון] ק והנבר
9	הישר] 20 ס 30 2פ השר; ק והישר ירים] 10 ס 30 ירום ויציץ] 20 ויציץ ציץ ויגביה] 2פ
10	רב שמחה] ק רי שמחה פ שמחה רב סעדיה] ק 10 רי סעדיה; 10 ס 30 רב סעדי; נ 2פ סעדיה רב אפרים] פ רי אפרים רוח ה' תניחם] 2פ ריית
11	תניחם] 10 תניחנו לירושלים] 20 ס 30 2פ לירושלם עיר הקדש] 10 ס 20 עיר עה"ק; ק נ עיר הקודש על] 20 ס 30 עם קהלת] 10 קהלת] 10 קהלות
12	ישרון] ק 10 פ ה נ ישורון סגלת] 10 ס 2פ ה נ סגולת; אך ק סגלת החכמים] ט 24 הקראים

- 19 קיצור של 'עשרים'.
 20 כך בכתב-היד ואולי היה צריך להיות מר (=מרנא) (קאסוטו).
 21 הנוסח 'היטיב' נתמך על ידי ב נרמא גם כן. מנוסח ה משמע שהיה תיקון בכתר, אך כנראה נפלה טעות דפוס וכוונתו אינה ברורה (אולי תוקן: היטב < היטיב?).
 22 קאהלה הדפיס 'החכמים' וקאסוטו לא תיקן, אך במסמך 18א תיקן 'החסידיים'.
 23 המלה 'המדע' כתובה על המחק, וכוודאי היה כתוב במקומה 'המקרא' (קאסוטו).
 24 המלה 'החכמים' על המחק, והיה כתוב 'הקראים' (על פי הרכבי נחמד). קאסוטו לא העיר על כך, והשאיר את המלה 'הקראים' שהדפיס קאהלה (קאהלה כחר כנוסח הפנים בספרו את הגירסה המקורית שלפני התיקונים).

- 15 השכנים בהר ציון אלהים יכוננה עד עולם סלה קדש²⁵ לה²⁶ לא ימכר ולא יגאל על מנת שלא יצא מתחת ידי שני הנשיאים הגדולים כבוד גדולת קדושת הוד הדר²⁷ הנשיא יאשיהו והנשיא יחזקיהו בני כבוד גדולת קדושת הנשיא שלמה בן הנשיא דויד בן הנשיא בעז תהי נפשם צרורה בצרור החיים בגן עדן תחת עץ החיים כדי שיוציאוהו אל המושבות והקהלות שבעיר הקדש בשלשה רגלים חג המצות וחג השבועות וחג הסוכות לקרות בו ולהתבונן וללמד ממנו כל אשר יחפצו ויבחרו ואם יראו אילו שני הנשיאים הגדולים מר רב יאשיהו ויחזקיהו יחיים צורם בדרך ההצלחה שיפקדו אתו²⁸ עם שני אנשים צדיקים ונבונים וידועים יראי אלהים [עמדה שלישית (הרכבי)] אנשי אמת שנאי בצע יעשו כחכמתם וכחזקתם ואם יחפץ איש מכל זוע ישראל מבעלי הבינה מהרבנים²⁹ בכל ימות השנה לראות בו דברי יתר או חסר או סתור או סדור או סתום או
- 13 השכנים] ק ס 25 השוכנים אלקים] ס 3 אלקי יכוננה] ס 1 ס 3 יכונני; ס 2 יכוננה נ ישמרם קדש] ס 1 נ ט²⁵ קדש; פ 29 וקדש סלה קדש לה] ק למען יד] ק יד שני] פ 2 <
- 14 כבוד גדולת קדושת] פ 29 כגיין הדר] ק והדר; ס 1 ט²⁷ הדר; ס 2 פ 3 והדר והנשיא] ס 1 הנשיא כבוד גדולת קדושת] פ 29 כגיין גדולת] פ 2 < הנשיא שלמה בן] ס נ < דויד] ס 2 פ ה נ דוד; אך ק דויד
- 15 כבוד גדולת קדושת] פ 29 כגיין גדולת] פ 2 < הנשיא שלמה בן] ס נ < דויד] ס 2 פ ה נ דוד; אך ק דויד
- 16 כבוד גדולת קדושת] פ 29 כגיין גדולת] פ 2 < הנשיא שלמה בן] ס נ < דויד] ס 2 פ ה נ דוד; אך ק דויד
- 17 בעז תהי] ק פ 29 בעז תהא; ס 1 בעזתה; ס 2 ס 3 בעזתה פ 1 בעז תהא בצרור החיים] ס 1 בצייה בגן עדן] ס 2 בגייע
- 18 המושבות] ס 2 ס 3 והישיבות; והקהלות] פ 29 ואל הקהלות; ס 29 ואל הקהילות שבעיר הקדש] פ 29 ק נ שבעיר הקודש; ס 1 שבעי"ק
- 19 בשלשה] ס 1 בגי; פ בשלש; נ בשלושה חג המצות] ק פ 29 בחג המצות וחג השבועות] ק פ 29 בחג המצות וחג הסוכות; ס 1 ס 3 ה וחג הסוכות; פ 29 ובחג הסוכות ולהתבונן] פ 29 להתבונן וללמד] ס 1 פ נ וללמוד כל] פ 29 ככל יראו] פ יצאו; נ ירצו אילו] ק ס 1 ה נ אלו; ס 3 פ < אלה
- 20 אילו] ק ס 1 ה נ אלו; ס 3 פ < אלה יחיים צורם בדרך ההצלחה] פ 29 יציין לדרך ההצלחה לעשות דרכם; ס 19 + לעשות דרכם
- 21 רב] ס 1 בר מר] פ < יחיים צורם בדרך ההצלחה] פ 29 יציין לדרך ההצלחה לעשות דרכם; ס 19 + לעשות דרכם
- 22 ההצלחה] נ הצלחה שיפקדו] נ שיפקדו; ק שיפקרו אתו] ק ס 1 פ 2 ט²⁸ אותו עם] פ בידי שנתין] פ 2 ס ק ה נ שונאי יעשו] פ 29 עשו; פ 29 ויעשו כחכמתם] ס 1 נ בחכמתם וכחזקתם] ק פ < ס נ ובחזקתם יחפץ] ק ס נ יחפץ איש] פ 3 <
- 23 רב] ס 1 בר מר] פ < יחיים צורם בדרך ההצלחה] פ 29 יציין לדרך ההצלחה לעשות דרכם; ס 19 + לעשות דרכם
- 24 שנתין] פ 2 ס ק ה נ שונאי יעשו] פ 29 עשו; פ 29 ויעשו כחכמתם] ס 1 נ בחכמתם וכחזקתם] ק פ < ס נ ובחזקתם יחפץ] ק ס נ יחפץ איש] פ 3 <
- 25 רזע] ס 3 < הבינה] ס 2 ס 3 הבנה
- 26 לראות] פ 29 לראות דבר דבר] ס 2 ס 3 פ 2 דבר יתר] ס 1 יושר סתור] פ כתוב; ס 1 סתום סדור] ק ...; פ 29 קרוי; פ 19 קרוי? או סתום] ס 1 <
- 25 הכתיב החסר על-פי מסמך 35. בספרו של קאהלה, קאסטו השאיר את הכתיב 'קדש' ללא שינוי, וכך גם במסמך 18א.
- 26 בספרו של קאהלה ובמסמך 35 נכתב מכאן ואילך שם הויה, לעומת י"י עד כאן, אולם במסמך 18א קאסטו העיר לגבי השם הראשון (שורה 2) 'השם במלואו' ובכל מקום בהמשך 'כני"ל'.
- 27 קאהלה הדפיס 'הדר' וקאסטו לא תיקן, אך במסמך 18א תיקן 'הדר'.
- 28 הכתיב החסר — על-פי מסמך 35. בספרו של קאהלה, קאסטו השאיר את הכתיב 'אותו' ללא שינוי, וכך גם במסמך 18א.
- 29 המלה 'הבינה' והאות הראשונה במלה 'מהרבנים' כתובות על המחק, ובוודאי היה כתוב 'המקרא ומהרבנים' (קאסטו).

פתוח או טעם מהטעמים האילו יוציאוהו אליו לראות ולהשכיל
 ולהבין לא לקרות ולדרוש וישיבוהו למקומו וישמרוהו ולא
 יתפרד בו איש אין בו אמונה וה' אלהי ישראל ישים אתו
 סימן טוב סימן ברכה עליו ועל זרעו ועל כל ישראל ויתקים
 עליו מקרא שכתוב כי אצק מים על צמא ונזלים על יבשה אצק
 רוחי על זרעך וברכתי על צאצאיך וצמחו בבן חציר כערבים על
 יבלי מים זה יאמר לה' אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב
 ידו לה' ובשם ישראל יכנה³⁰ וכל הברכות האמורות בו [עמודה
 רביעית (הרכבי)] יחולו ויבואו ויאתיו ויאגורו עליו ועל זרעו
 ועל כל הנלוים עליו ועל כל מי ישמע ויאזין ויקשיב ויעשה
 כדברים האלה ולא יחליפם ולא ימירם לעולם ולעולמי עולמים
 ברוך ה' לעולם אמן ואמן

27	פתוח] ק ...	האילו] ק פ ה נ	יוציאוהו] ה נ יוציאוהו	לראות] פ לראות בו
28	לה] ק לה; פ להם; פ להם לא לא	וישיבוהו] וישיבוהו; ק וישיבוהו	וישמרוהו] וישמרוהו] ס <	
29	יתפרד] ק ... [ועיני]; פ יעבור לעיני; ס יתפרדו; ס יתדבקו; ס תגע	אמונה] ק אמינה	אתו]	
	ק ס ס 2 פ 2 נ אות; ס אות	סימן טוב סימן] פ ס ייט		
30	עליו] פ על מרי ישראל; פ על מר שמחה עליו	ועל] פ על	זרעו] ס זרעו	ויתקים]
	ק ס ה ויתקיים			
31	מקרא שכתוב] פ מקי"ש	שכתוב] נ שכי	אצק] ס ק פ 2 אצוק	ונזלים] ס נ ונזלים
	ונזלים] ... [יכנה] ק פ וכו'	אצוק] ס 2 אצוק		
32	זרעך] ס 1 ס 3 זרעך	וצמחו] ס 1 וצמחו	בבן] ס 1 כבין; ס 2 ס 3 בבין	
34	האמורות] ס 1 האמורות	בו] ק ...; פ בתורה		
35	יחולו] ק ...; פ <	ויבואו] פ ויבואו; ס 3 נ ויבאו	ויאתיו] ק ...; פ ויחולו; ס 2 ויאחזו	
	ויאגורו] פ ויגורו; נ ויאמרו	ועל זרעו] ק ...; פ ועל ביתו		
36	ועל כל הנלוים עליו] נ <	עליו] ס 3 אליו	ישמע] פ נ שישמע	ויקשיב] ס 1 ויקשב
38	ברוך ה' לעולם אמן ואמן] ק בילאיו	אמן ואמן] ס 1 אויא		

3. מסקנות מהשוואת הנוסחים

(א) נוסחי ספיר: ס 1 ס 2 ס 3 יצאו ללא ספק מאותה העתקה, במהלך ההעתקות והדפוס נוצרו ביניהם ההבדלים. על המקור המשותף מעידות הטעויות המשותפות, למשל: השמטת 'הנשיא שלמה בן' (שורה 16), השיבוש 'בעזתה' — בזעתה' (שורה 17), השמטת 'וישמרוהו' (שורה 28) ועוד.

מבין שלושת הנוסחים ניתן להצביע על קירבה רבה יותר בין ס 2 ס 3. ס 1 סוטה מהם במקומות רבים (למשל: הטעויות: 'הטהור' [שורה 4], 'והחכמים' [שורה 7], 'הדור' [שורה 15], והגירסה הנכונה 'המושבות' [שורה 18, לעומת 'הישיבות']). גם הנוסח שמביא בווארסקי, עמודי ש 31 מבוסס על העתקה זו, אולם יש בו סטיות ופירושים רבים, ועל כן לא נכלל במאמר זה.
 (ב) נוסחי פירקוביץ: מניחות התיקונים שנתן פירקוביץ' לספיר (פ) והכתובת שבכתר הקראי בירושלים (פ) עולה דבר מפתיע: אין הם מבוססים על הנוסח שהועתק עבור פירקוביץ' בחלב,

30 יש' מד, ג-ה.

31 ראה: אלוני, העתקי הכתר, עמ' 204.

פי שחשב ספיר (שהרי הם שונים מנוסח ב בקטע שפרסמו בו"ש); אף אין הם בדויים מן הלב ללא סיס (שהרי יש בהם נוסחאות מקוריות, למשל 'בן הנשיא שלמה' [שורה 16]). הבסיס לנוסחי פ ינו אלא נוסח תיקון הסופרים של הרמ"א מקראקא, שפורסם ב'המגיד' בשנת 1857 (ק); ויש שורה של הוכחות חותכות לדבר:

(1) ההקדמה שנכתבה לפני הכתובת בכתר הקראי היא: 'אמרחי להעתיק רשימה היקרה [...]. ספר הנקרא כתב הירושלם שהוקדש למצרים לכניסת הירושלם'. הקדמה זו מבוססת על מה שנדפס בעיתון 'המגיד' שם: 'נעתק בעזהש"י ונתקן מחכם... מן כתב ירושלים עיר הקודש תבנה תכונן לקהל מצרים לכניסת הירושלים'. אך מלים אלו אינן אלא הכתובת השלישית של הכתר לעיל, עמ' 285, בשיבוש. המעתיק לא השגיח כלל בכך שלפניו מלים בערבית, ואת המלים 'נהב = שלל' ירושלים' קרא 'כתב ירושלים'.

(2) טעויות משותפות: 'וכחוקתם' חסר (שורה 24), 'להלהם' (שורה 28) 'ויגורו' (שורה 35).
 (3) המקומות שלא היו ברורים למעתיק ק סומנו על ידו בנקודות (...). בנוסחי פ הושלמו מקומות האלה על פי סברה, וכמובן נוצרו סטיות מן הנוסח המקורי. אביא מספר דוגמאות: זחילה נוסח הכתר, בנוסח ק סומנו במקומו נקודות, לאחר החץ מובאים נוסחי פ: המלמדים < ישיבה (שורה 4); סתור, סדור < כתוב, קרוי (שורה 26); בו < בתורה (שורה 34); יחולו < --- שורה 35); ויאתיו < ויחולו (שורה 35); ועל זרעו < ועל ביתו (שורה 35); ובמיוחד ראוי לציין תקון: הנודע בכך בוואעא < בן ירוחם (שורה 1). לא היה כאן זיוף מכוון, אלא השלמת החסר על הסברה.

(4) בהעתקה שבידי פירקוביץ נכתבו מלים רבות בראשי תיבות. עוכדה זו, המשתקפת גם נוסח פ, גרמה למספר שיבושי נוסח, כאשר ראשי התיבות נתפסו כמלה רגילה: ק מר ר' < פ 2 ר' < פ 1 מר (שורה 5, ומקרה דומה בשורות 6, 10); ובעיקר בשורה 21: ק יחיים צורם בדרך הצלחה < פ יצ"ו לדרך הצלחה < פ [יצו לדרך הצלחה] לעשות דרכם. הנוסח האחרון הוא שלמה על פי הסברה, לאחר שראשי התיבות יצ"ו נתפסו כמלת 'צ'ור'.

מן הדוגמה האחרונה עולה, שפירקוביץ לא ראה בעיניו את מה שנדפס ב'המגיד', אלא קיבל נתק ממנו בלבד. האם היו ההשלמות של המקומות המטושטשים מעשה ידיו של פירקוביץ? אם גם כן, יש לומר שהוא סמך על סברתו כדי להגיה על פיה את הנוסח המפורש שנתן לו ספיר. אין ללול את האפשרות שמישהו אחר השלים את החסר בנוסח 'המגיד' ונתן לפירקוביץ העתקה למה.

למרות האמור לעיל, יש להעיר שנוסח פ לא היה מבוסס רק על שחזור ק, שכן יש בו נוסחאות זרות בק, כגון: 'בצרה' (שורה 9); 'המהיר' (שורה 4); 'סלה קדש לה' (שורה 13). הגירסה שר' במקום 'הישר' (שורה 9) מעידה כנראה שהעתק שמסר ספיר לידי פירקוביץ שימש פירקוביץ בסיס למספר תיקונים בנוסח שהיה בידיו.

העתקות בו"ש, הרכבי ונחמד: שלוש העתקות אלו הן הטובות ביותר (לפני גילוי העתק וסטור). נוסח הרכבי הוא המדויק ביותר, ובדרך כלל גם שמר על הכתיב המדויק שהיה במקור. ההעתקה שהועתקה עבור פירקוביץ, שאת תחילתה פרסמו בו"ש, היתה מדויקת, לדוגמה יצוין: יתיב במלה 'הטיב' (שורה 3).

הנוסח של קאסטור: בשני מקומות הניח קאסטור נוסח משובש של 10 בספרו של קאהלה: לי להעיר עליו (שורות 7, 15), אך תיקן אותו בדף אחר מרשימותיו. ישנם מספר מקרים שהכתיב

שציין קאסוטו בפירושו (על ידי הוספת אמות קריאה בנוסח הדפוס של קאהלה או מחיקתן) מנוגד לכל יתר ההעתקות, למשל: 'ישרון' (שורה 12), 'האילו' (שורה 27). העובדה שקאסוטו בדק בדקדוק את הכתיב, לעומת אחרים שלא הקפידו עליו, והעובדה שנוסח קאסוטו לפנינו במקורו ולא בדפוס שעלול להיות משובש, עובדות אלו מקנות עדיפות לנוסח קאסוטו.

ג. קונטרסי המסורה והכתר

1. קונטרסי המסורה וספר 'דקדוקי הטעמים' -

חכמי המסורה עסקו בפרטי ניקוד, טעמים וכתיב. מלבד הערות המסורה המלוות את הטקסט המקראי בין הטורים ('מסורה קטנה') מעליהם ומתחת להם ('מסורה גדולה'), מצויים פרקי מסורה ופרקי 'דקדוק המסורה' כחיבורים נפרדים. פעמים רבות נספחו חיבורים כאלו למצחפי המקרא — לפנייהם ולאחריהם.

ספר 'דקדוקי הטעמים' המיוחס לרבי אהרן בן משה בן אשר הוא לקט של פרקי 'דקדוק המסורה' הכתובים בחרוזים. המחבר בחר חלק מקונטרסי מסורה, סידר אותם על פי דרכו, וניסח אותם בחרוזים בסגנונו.

ז' בר וה' שטראק (=בו"ש) הוציאו בשנת 1879 את ספר 'דקדוקי הטעמים' על פי כתבייד רבים שהיו ברשותם, וכללו בהוצאתם גם קונטרסי מסורה נוספים. פרופ' א' דותן פרסם את ספר 'דקדוקי הטעמים' במהדורה מדעית, ולא כלל בה פרקים שלדעתו אינם חלק מ'דקדוקי הטעמים'; במהדורתו כלולים אפוא רק חלק מן הפרקים שבמהדורת בו"ש. דותן ערך גם השוואה לנוסח קונטרסי המסורה העוסקים בעניינם של הפרקים שהכליל במהדורתו.

בידי בו"ש הייתה העתקה של הכתוב בקונטרסים שלפני כתר ארם צובה ולאחריו, והם כללו מקצת ממנה במהדורתם. העתקה זו אינה ידועה היום, ודותן קבע שיש 'הפסד ניכר' בהיעדרו של מקור זה ו'אבד לנו מקור חשוב ביותר' להשוואת נוסחאות דקה"ט ולימוד גלגוליהם: 'היו בו ככ"ח [=כתר ארם צובה] נוסחים עצמאיים, הנבדלים מנוסחי שאר כתבי היד, והיו ראויים בלי ספק לעיון מדוקדק'.¹

תיאורו של קאסוטו משלים חלק גדול מן החסר. הוא העתיק אמנם רק כמחצית מן הכתוב בקונטרסים — חמישה-עשר מתוך עשרים ואחד הסעיפים הועתקו בשלמות, או כמעט בשלמות — אך כל החומר תואר על ידיו תיאור מדויק, המאפשר לנו לפתור חלק מן הבעיות שהתעוררו בהעתקות הקודמות. העתקתו של קאסוטו היא גם מוסמכת יותר מנוסח בו"ש, שכן בר ערך את החומר שהיה בידי על פי כתבייד אחרים, ותיקן מסברת עצמו בלא לציין זאת כראוי.

העתק נוסף מלבד ההעתק שהיה בידי בו"ש, היה בידי ויקס. היו אלו שני העתקים שונים, שהרי ויקס ציין² שבהעתק שלפניו ישנה פיסקה יתרה בסוף החלק שלפני הכתר, ופיסקה יתרה בסוף החלק שאחרי הכתר לעומת ההעתק שבידי בו"ש וחסרות בהעתק שבידיו מספר פיסקות בתחילת החלק השני. לאור רשימותיו של קאסוטו מתבררות הסיבות להבדלים בין שני ההעתקים.

1 דקה"ט-דותן, עמ' 103, 101, בהתאם.

2 ויקס, טעמי כ"א ספרים, עמ' X, הערה 13.

אזכיר פה עוד שתי סוגיות שבהן נוספו עתה נתונים המסייעים להכרעה: בסעיף 20 (בו"ש 6) מופיע המשפט 'אהרן תעשה מחנה (ל)אבתיך'. היה מי שראה במשפט זה רמז לשמו של רבי אהרן בן-אשר. בר כלל משפט זה רק פעם אחת בקטע, ועתה מתברר שמשפט זה מופיע פעמיים בשני חלקי הסעיף. בסעיף 12, שבו ישנה סתירה בין נוסח הקונטרס ובין מסורת הכתר גופו, מסתבר שהנוסח המקורי של קונטרס המסורה היה שונה ותוקן מאוחר יותר. בעיות אלו יידונו במקומן. הסתפקנו במספר הערות העולות מן הנוסח שלפנינו. הניתוח והדיון בתוכן פרקים אלו, נעשו כבר על ידי דותן בסעיפים שנכללו במהדורת דקה"ט שלו. גם בשאר הפרקים לא ראינו מקום לדיון מפורט ללא בדיקה מקיפה של כל שאר כתבי-היד הידועים.

שאלה חשובה שעלינו לדון בה, היא שאלת הקשר בין הכתר ובין נספחיו. השאלה הועלתה כבר על ידי דותן (דקה"ט-דותן, עמ' 23). יש לדון בנפרד בקונטרס שלפני הכתר ובקונטרס שאחריו, בשל אופיים השונה.

הקונטרס בתחילת הכתר

לפי רשימותיו של קאסוטו, היו בראש הכתר שבעה דפים של פרקי דקדוק המסורה, דפים אלו נכתבו בקונטרס נפרד. מספרם הבלתי-זוגי של דפי קונטרס זה ראוי לציון מיוחד. קאסוטו בדק את הרכבו של הכתר כולו, וציין שכל הקונטרסים המרכיבים אותו (פרט, אולי, לחריג אחד) הם בעלי מספר זוגי של דפים. מכאן, שהקונטרס הראשון של דקדוק המסורה נכתב בנפרד וצורף אחר כך אל הכתר. הכותב השלים בשבעה דפים את חומר המסורה שרצה להביא, ועל כן יצר קונטרס בעל מספר אי-זוגי של דפים. יתכן, כמובן, שבתחילה היה עוד דף חלק בקונטרס זה והוא נשמט במשך הזמן.

בזמן הקדשת הכתר לקהילת הקראים בירושלים כבר היה הקונטרס חלק מן הכתר, שהרי כתובת ההקדשה שבראשו דומה לכתובת שבראש חלק התורה (דף 1 ע"א ודף 8 ע"א).³ כותב קונטרס המסורה הזה החל לכתוב בעמוד ב והותיר את העמוד הראשון ריק, כדרך שנהג סופר הכתר.

סידור פרקי דקדוק המסורה לפני הכתר

פרקי דקדוק המסורה שלפני הכתר סודרו באופן מיוחד, שאין כדוגמתו בשום כתב-יד אחר (דקה"ט-דותן, עמ' 4). אפשר להצביע על הגיון מסוים בסידור זה ובדרך ניסוח הפרקים השונים. הסעיפים הראשונים הם שיר הלל למקרא ולחלקיו (סעיף 1), לאותיות הא"ב ולאותיות אוי"ה (סעיפים 2, 4), ולטעמי המקרא (סעיפים 3, 5). סעיפים אלה כתובים בחרוזים. אחריהם באים סעיפים הדנים בעניינים שונים, ובכללם בשווא שבאותיות הדומות ובשוושים שונים. פרקים אלו כתובים בפרוזה, ללא חרוזים (וחלקם אף בארמית). הדבר מעיד כנראה על קדמות הנוסח, שכן חלק מן הפרקים עובד מאוחר יותר ונוסח בחרוזים לצורך 'דקדוקי הטעמים' שכולו מחורז. מחבר קונטרס זה ביקש לנסח את שירי ההלל המתארים את האותיות והטעמים בחרוזים

3 ראה לעיל בפרק 'הכתובות שבכתר', עמ' 285. ראה נוספת לקדמות חיבורו של קונטרס זה עולה מכתב-יד שן ותיכון להלן בפרק 'מסורת הכתר על המלים המורכבות'.

ולהניח את כללי הדקדוק המורים על אופן קריאת השווא או כתיבתו באורח שנמסרו לכתחילה. שני פרקים חורגים מעקרון זה: הסעיף על משרתי הזרקא (סעיף 6) הוא מחורז, ומהווה, כנראה, נקודת מעבר מן החלק המחורז לחלק הבלתי מחורז. הסעיף האחרון על האותיות הגרוניות (סעיף 20) שייך על פי תוכנו ועל פי חרוזיו לקבוצת הפרקים הראשונה. ייתכן שהוא הובא בסוף הקונטרס כחתימה, או אולי נוסף לקובץ זה מאוחר יותר, שכן הקטע שלפניו מסתיים בפסוק המשמש לחתימה: 'סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר'.

תחילת הטקסט המקראי

על פי עדותו של קאסוטו מתחיל ספר בראשית בדף 8 עמוד ב. בעמוד א של דף זה מצויה כתובת הקדשה לקהילת הקראים בירושלים. כתובת זו, ככל כתובות ההקדשה בכתר, נכתבה שנים רבות לאחר כתיבת הכתר. סופר הכתר הותיר עמוד חלק, כדי למנוע השחתת הכתוב במשך הדורות, ודרך כתיבה זו היתה מקובלת אצל הסופרים. ושמא ייעד הסופר מראש עמוד זה לכתובת הקדשה דוגמת המצוי בכתב-יד לנינגרד (ל). הכתובת שבראש ל: 'זה המחזור מקרא שלם נכתב ונגמר [...] ונשלם בחודש סיון [...]'. נכתבה לאחר סיום התקנת כתב-היד כולו, והסופר, שהתחיל ב'בראשית ברא' בעמודו השני של כתב-היד, הותיר מראש מקום לכתובת שתעמוד בראש כתב-היד.⁴ גם כתב-יד הנביאים מקהיר (ק) מתחיל בעמוד ב. נראה שגם סופר הכתר וכותב קונטרס המסורה נהגו כך, אך בהם נוצל אותו עמוד ריק רק לאחר שנים רבות, בעת הקדשת הכתר.

הקונטרס שבסוף הכתר

בסוף הכתר היה קונטרס מסורה בן תשעה-עשר דפים אך תוכם שונה מזה של הקונטרס שבראש הכתר. בקונטרס שבראש היו פרקי דקדוק מסורה, ובקונטרס האחרון היו רשימות של חילופים ושל פסקים. קונטרס זה החל בעמוד א ולא בעמוד ב, כיון שיועד מתחילת כתיבתו להיות צמוד לכתר בסופו, ועל כן לא היה חשש שעמודו הראשון ישחת.

כתובת ההקדשה הארוכה, המובאת בסוף חלק הכתובים, מאוחרת ביחס לכתובת הכתר. לפני כתיבתה היו בכתר שניים וחצי עמודים ריקים בין סוף הכתובים ובין עמוד המסורה (דף 0 ע"ב): מחצית העמוד האחרון של כתובים והעמוד שאחריו שימשו אחר כך לכתובת כתובת ההקדשה — ועמוד נוסף נותר חלק. נראה שאף כאן הותיר הסופר מקום לכתובת, ומקום זה נוצל, אך לא במלואו.

הדף בין סוף התנ"ך ובין קונטרס המסורה (סימנו אותו בסיפרה 0) לא היה חלק מקונטרס המסורה האחרון. זאת אפשר להסיק: מן התוכן השונה שבו; מעדותו של קאסוטו שדף זה היה חלק מהקונטרס האחרון של כתובים; ומן העובדה שלא העתיקו דף זה לויקס כשהעתיקו לו את קונטרס המסורה. מכל זה מסתבר, שניכר היה שדף זה אינו חלק מקונטרס המסורה. אף קאסוטו

4 במהדורת הצילום של ל (הוצאת מקור, תשל"א) שונה סדר הדפים. לאחר העמוד הראשון מופיעים שני עמודים שמקומם בסוף כתב-היד (עמ' 2-3). 'בראשית', שמקומו בעמוד השני מופיע בעמ' 5 כעמוד א; על המבנה הנכון ניתן ללמוד מן הקטלוגים המתארים את ל: פיננער, פרוסקטוס, עמ' 81 ואילך; הרכבישטראק, קטלוג, עמ' 263 ואילך.

העתיקו בנפרד מתיאור הקונטרס האחרון. דף זה מסתיים בסעיף העוסק בלשון ברכה. סעיף זה נראה מוזר כאן, שכן הוא קטע של 'דקדוק מסורה', וקטעים מסוג זה מקומם בקונטרס שלפני הכתר. ואמנם בקונטרס זה כבר הופיע אותו סעיף בנוסח שונה במקצת (סעיף 8). משום כך נראה שתפקידו של סעיף זה כאן הוא להוות סיום של ברכה לכתב-היד.⁵ אם אמנם כך, הרי עבר זמן מסוים בין השלמת הכתר ובין צירוף אותו קונטרס אחרון. הקונטרס השני אינו כולל כל כתובת הקדשה או קולופון.

קולופון מקורי לכתר?

אין בידינו לאשר או לדחות את השערת אלוני,⁶ שהכתר הכיל קולופון מקורי של כותבו, ודף זה נתלש במשך הדורות. לכאורה יכולה טענה כזו להסתמך על מספר הדפים הבלתי-זוגי בקונטרסים לפני הכתר ואחרי, אך עובדה זו קל יותר להסביר בכך שקונטרסים אלו הוכנו באופן נפרד מן הכתר גופו. אולי יש לשאול: אם הותיר הסופר מקום מיוחד לכתובות בראש הכתר וכסופו, מדוע לא כתב במקומות אלו את הקולופון שלו (כמו שנהג הסופר בכתב-יד ל)?

2. הדפים שלפני הכתר

דף 1 ע"א

[שתי כתובות הקדשה. לעיל, פרק ב]

דף 1 ע"ב

[1. בר"ש 3 — דותן שער ב — סדר המקרא⁷]

סדר המקרא תורה האשמרת הראשונה קדמניות וסידורים כתורה משנה תורה כתורה סיום התורה כתורה: אמת

סדר הנביאים

האשמרת התיכונה שילוש התורה במעמד⁸ התורה ולמדים ממנה הורייה בתורה משיבי נפשות צירי אמונה עומדים במגדל מעל לעם וכל אחד ואחד דבר אמת בפיו ובעניניו באשמרת התיכונה יושבים בכבוד

סדר הכתובים האשמרת האחרונה קבלה שלאמת וזכרון ראשנות ושמותם מלמדים עליהם תורה נביאים וכתובים על הייחידים בראשיהם ועל הכלל על⁹ להודיע שכל הבראו¹⁰ והעליונות והתחתונות

5 לשם הקבלה כדאי להזכיר את אחד הדפים המעוטרים בסוף ל (כרך ג, עמ' 293, במהדורת הצילום) שבו נרשמו ארבע מסורות של לשון ברכה.

6 אלוני, כתב ההקדשה עמ' 29.

7 רשימות קאסטו נמצאות כפינאקס ססימנו 15. הסבר הסימנים: המספור השוטף לקטעים הוא המספור שקבעו בר ושטראק (דקה"ט-כר, עמ' XXII) להעתק רשימות הכתר שהיה בידם (סימנו במהדורות A). המספר המצויין 'בר"ש' הוא מספר הסעיף במהדורת דקה"ט-כר; הציון 'דותן' רומז למספר הסעיף במהדורת דקה"ט-דותן.

לקטע זה עיין: דקה"ט-דותן, עמ' 170-172. כפי שהרגיש דותן (על פי מהדורת בר), הנוסח אצלנו קרוב לכתב-יד קא. נוסח קרוב נמצא גם בכתב-יד הנביאים מקהיר.

8 קאסטו הסתפק כנראה אם לקרא כ"ית או כ"ף, ומשום כך רשם את האות כ"ף מעל לאות כ"ית.

9 ככל המקורות המקבילים נוספה פה המלה 'גבוליהם'.

10 קאסטו תיקן אחר כך ל'הבטוי', וראה: דקה"ט-דותן, עמ' 171.

והקדמניות והחדשות שהם על גבולם ועל חלקם ועל סידורם וכן העליונים והתחתונים והנקודים והעקומים והחיצונים ואינו וישנו אם רבו בשמות ובמינים הם שבים לסידור הזה בבית קדש הקדשים והקדש וחצר אהל מועד והמשכילים יבינו

[2]. ב"ש 5 — אפיין של כ"ב האותיות וחלוקתן]

אילו תולדות עשרים ושתים: אפידת שימוש הכל בדיבור אמירת כל: לא להוסיף יכול: עליהם מכל: וישובם עשרים ושתים: חקוקות על לחתים: מהם כפולות בכפליים: בכתב ובדיבור שפתים: ומהם ארבעה ברשימה מעמיקים לתהומה¹¹

עמודה שנייה

ואחד תלול לרומה: עומד בזקוף קומה: ומהם שלשה מופלאים: בתרשיש ממלאים: ובזו מסלאים: מלכים צופים וראים: משלשתם יחד להתאים: כל גלויים ומחבאים: ידיהם בכל כפראים: ומהם כפולים בלשון: ננאמים ביופי לחשון: בבית בליעה ושפה ולשון: שבעה עומדים בדגשון: ומשם שנים עשר: מתלחמים עם כל בשר: לכל אחד נגיד ושר: בדעת וחכמה ומוסר: ומספר כולם עשרים ושבעה אות: ויסודם עשרים ושתים אות: מותחות וכופפות:¹² וחמשה עדופות: ובחר אלהינו בתורה ובכתב: ובחכמה פירש אותה: בדבריו וצירוף מלותיו: וחסרותיו ויתרותיו: וכותבתיו ומסקותיו וטעמיו ונקודותיו: ובחכמה הקביע: לב מביע: כנחל נבע: והגרון בחיך: והחיך בלשון: והלשון בניב שפתים: ושפתים והפה מגידים עיניי הכתב: והכתב בתיבות: והתיבות באותות: והאותות בחריתה: וחריתה בנקודות: והנקודות בשמות: ושמות בפירוש: והפירוש בעניין: והעניין בצירוף השכל:

טובה חכמה מגבורה

הנחמדים מזהב ומזב ומפז רב ומתוקים מדבש וצופים¹³ [תה' יט, יא]:

סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר [תה' קיא, ח]

דף 2 ע"א [כרוך הפוך ומסומן אצל קאסוטו 2 ע"ב]

[3. ב"ש 17 — דותן שער א — על טעמי כ"א ספרים]

שער הטעמים: שנים עשר רשומים: כמאורת מקוימים: מהם קטנים ומהם רמים: גלויים ולא נעלמים:

עמודה שנייה

..... זה הוא כלל הטעמים ומשרתים נעימים: מגולים ולא סתומים: מפני נבונים וחכמים

[4. ב"ש 29 — סימני אוי"ה]

סימני אויה: אשר מראש קנויה: גלויה ולא חבויה: מפי חכמים עשויה: אותות ארבעה: אויה הקבועה: אשר במקרא נטועה: סידרם אשמיעה: וסודם אודיעה

דף 2 ע"ב [מסומן אצל קאסוטו 2 ע"א]

למה משנים ועשרים: ארבעה נעשו שרים: וכאשר נמסרים: אל בגד כפת נאסרים: ברפיון מסופרים: זו היא עילתם: ויופי חידתם: בנועם קריאתם: ואין במקרא כמותם: כל אות שבמקרא: על אפניו נקרא: לא יומר באמירה: חוץ מארבעה בספירה: או"ה האמורה: שהם על שתי דרכים: להם לבדם נסוכים¹⁴ בהם ערוכים: וזו המסלא: פעמים יפלא: ופעמים יגלה: יוד המעולה: פעם יפלא: ופעם

11 הכוונה היא לאותיות כ"ף, פ"א וצד"י סופיות וק"ף. נו"ן סופית נכתבת בכתב-היד העתיקים כך שכמעט אינה בולטת מתחת לשורה, והיא נבדלת מהאות ו"ו בצורתה המפותלת.

12 חילופי כיווני פעול בכיווני פעול (ראה קטע 4, הערה 19).

13 קאסוטו ציין sic, כי בנוסח המסורה נאמר 'ונפת צופים'.

14 משמעות הקו שאחרי המ"ם הסופית אינה ברורה.

יעלה: ה"י אלף הנפלא: בדרך אחד יעלה: פעם יפלא; ופעם יגלה: ואלה העדים: אשר על זה מעידים: ופתרונם מגידים:

ולמדה את בני ישראל שימה בפיהם [דב' לא, יט]
 ופתח התבה בצדה תשים תחתים [בר' ו, טז]
 ויאמר אלי לבנות לה בית בארץ שנע' [זכ' ה, יא]
 הכרת תכרת הנפש ההיא עונה בה [במ' טו, לא]
 ויאמר אליו גדעון בי אדני ויש ה' [שופ' ו, יג]
 אליו פי קראתי ורומם תחת לשוני [תה' סו, יז]
 אמרו בלבבכם על משכבכם ודמו ס' [תה' ד, ט]
 אמרו בלבם נינם יחד שרפו כל מועדי [תה' ער, ח]
 ושבתו בשלוס אל בית אבי והיה יי [בר' כח, כא]
 ראי בחוץ [תה' לא, יב]
 אלף בדרך ה"י יצא¹⁵ ובא בוא ושטף ו' [דנ' יא, י'
 קרץ מצפון בא בא [יר' מו, כ]

עמודה שנייה

ושאר האותיות: ¹⁶ בדרך אחד עמותות:
 לא ישתנו דתות: כאשר יאספו:
 עם בגד כפת ירפו: ולא יתחלמו:
 חוץ משבעה עשר פסוקים:¹⁷
 את זה פוסקים: ואתו נתקים:
 מנינם אודיעה: ומספרם אשמיעה¹⁸
 אשירה ליה' כי גאה גאה [שמ' טו, א]
 שירו ליה' כי גאה גאה [שמ' טו, כא]
 מי כמכה באלים יה' מי כמכה [שמ' טו, יא]
 נחית בחסדך עם זו גאלת נהלת [שמ' טו, יג]
 בגדול זרועך ידמו כאבן עד יעבר [שמ' טו, טז]
 ושמתי כדכד שמשתיך ושעריך ל' [יש' נד, יב]
 עצר בעצמתי ונלאיתי כלכל ולא אוכי' [יר' כ, ט]
 אדרגזריא גדבריא דתבריא תפתיא [דנ' ג פס' ב ופס' ג]
 וחכמה כחכמת אלהין השתכחת בה [דנ' ה, יא]
 יטעמים הקודמים בתיבה:¹⁹
 גאלת בזרוע עמך בני יעקב ויוסף ס' [תה' עו, טז]
 ויאמרו אליו לא אדני ועבדיך באו [בר' מב, י'
 ותאמר מה פרצת עליך פרץ ויקרא [בר' לח, כט]
 ואתה מגדל עדר עפל בת צ ע תאתה [מי' ד, ח]²⁰
 הוא יבנה בית לשמי וכננתי את כסאו [שמ"ב ז, יג]

15 אין אלף עיצורית באה בסוף המלה, ועל כן צורפו כאן 'אלף' ו'הא' יחד, כאמות הקריאה להנועת הקמץ.

16 על פי החרוז צ"ל 'האותות', וכך ככתב־יד ל במקום זה, וככתב' בסעיפים הסמוכים.

17 מניין זה אינו ברור, וייתכן שהוא כולל פסוקים וקאטיגוריות ('כב' 'כב' וכד') כאחת. בר תיקן ל'עשרה'.

18 קאסטו מעיר שכל פסוק נכתב בשורה לעצמו. זו היא הסיבה לפסוקים הנקטעים באמצע מלה.

19 אלו מקרי דחיק. ככתב־יד ל 'הקדומים', בחילוף בינוני פועל בנינוני פעול.

20 הדחיק כמלה 'אתה'. משהבחין הכותב שהוא קרב לסוף השורה, קיצר את המלים 'ציון עדיך'.

ובית בית כף כף בית פי:
 ואכבדה בפרעה ובכל חילו ברכבו [שמ' יד, ד]
 ותתפשהו בבגדו לאמר שכבה [בר' לט, יכ].
 על ההכין האלהים לעם כי בפתאם [דה"ב כט, לן]²¹

דף 3 ע"א

ותרת אמת היתה בפיהו ועולה לא [מל' ב, ו]
 ויהי בבואם וירא את אליאב ויאמר [שמ"א טז, ו]
 ויהי ככלות ישראל להרג את כל ישב' [יהו' ח, כד]
 הלא ככרכמיש כלנו אם לא כארפד [יש' י, ט]
 ויהי בבואה ותסיתהו לשאול מאת [יהו' טו, יח; שופ' א, יד]
 ויהי בבואו ויתקע בשופר בהר [שופ' ג, כז]
 כאשר יהיה שוא תחת האות הראשון יהיה דגש כמות זה ...

[5. ברו"ש 18 — על הטעמים של ספרי אמ"ת]

שער טעמים שמונה: אשר בשלשה

עמודה שנייה

ספרים תכונה: חתומים בשכל ובינה: שמונה שרים גבורים: בגרון ולשון אמורים: וארבעה להם מחוברים:

.....

זה יסודם המעולה: היורד ועולה: והגועה ותולה: בין ושכל ממלא: מי חכם וישמר אלה:

דף 3 ע"ב

[6. ברו"ש 21 — דותן שער ט — סימן מארכה לזרקא]

דרך אזלה: העולה היא למעלה: אם יש לפניו שופר וגיעיה: וזרקה עמהם חנויה: ...

עמודה שנייה

[7. ברו"ש 33 (בהערה עמ' 32) — דותן שער ה — שווא הדומות²²

סימן שני האתות אשר יהיו בתיבה אחת כמות הנני הננו צללי חקקי קללת קללתך רבבות והם על שני

דף 4 ע"א

דרכים מהם מה שיפתח בפה ומהם מה שלא יפתח סימנם כאשר יהיה בתיבה שני אותות מותאמות²³
 כמות הוי החקקים [יש' י, א] יסכהו צאליים צללו [איוב מ, כב] וגללו את האבן [בר' כט, ג] הללו אתי יה' [תה'
 קמח, א ועוד] צללו כעופרת [שמ' טו, י] והאזניחו נהרות דללו וחרבו [יש' יט, ו] כאשר תהיה גיעייה קטנה
 או גדולה קודמת לאות הראשון אשר בתיבה כמות אם יחטא איש לאיש ופללו אלהים [שמ"א ב, כה]
 וכל הדומה להם ואם לא תהיה גיעייה קטנה ולא גדולה לא יפתח בקריאה כמות כי קללת אלהים תלוי

21 מעמודה זו, שהועתקה כשלמות על-ידי קאסוטו, ניתן ללמוד שכלל הנראה היו בקונטרס זה עשרים וחמש שורות בעמוד, לעומת עשרים ושמונה בכתר גרופו (ראה הערה 18).

22 הסימן כולו צוטט כמעט במדויק על ידי ברו"ש, כפי ששיער דותן (עמ' 286). לקבוצת הפסוקים הראשונה צרף בר את 'יהתפללו' (מל"א ח, לב) על פי כתב-יד T19, והשלים על פי ההקשר 'כאשר תהיה געיה [...] קודמת לאות הראשון אשר בתיבה [יפתח בקריאה]', בלא להעיר על כך.

23 כך בכתוב מלא. דותן הציע תיקון 'מתאימות' (עמ' 286), אך ראה קטע 2, הערה 12.

ב' כא, כג] הנו עצמך ובשרך [שמ"ב ה, א] כן דרך כל המקרא כולו חוץ משה פסוקים שהם חולקים על כי הם בגייעה ולא יפתחו בקריאה: אלך אשובה אל מקומי עד אשר יאשמו ובקשו פני בצר להם וחרונני [הו' ה, טו]: זבח תודה יכבדנני ושם דרך אראנו [תה' נ, כג] אז יקראנני ולא אענה ישחרנני ולא צאנני שלש' בפסוק אחד [מש' א, כח] אני אהבי אהב ומשחרי ימצאנני [מש' ח, יז]

בר"ש 53 — דותן שער כא — לשון ברכה²⁴
לשון ברכה שיהיה טעמו על בית לא יפתח בקריאה כמות ויתברכו

ודה שנייה

כל גוים יאשרוהו [תה' עב, יז] והתברכו בו גוים ובו יתהללו [יר' ד, ב] וכל לשון ברכה שיהיה טעמו על יפתח בפה בקריאה כמות ואברכה מברכך [בר' יב, ג] ברכני גם אני אבי [בר' כז, לד] ברכו יה' מלאכיו [קג, כ] ברכו יה' כל צבאיו [תה' קג, כא] חוץ מפסוק אחד כי טעמו על כף ולא יפתח בקריאה והוא שון ארמית ולעליא ברכת ולחי עלמא שבחת והדרת די שלטנה שלטן ע' [דנ' ד, לא]

בר"ש 12 — שורא לפני יר"ד²⁵
מילה דסמיך לה יוד אתה קדמיה בראש תיבותא מתנקד בשוא ומתקרי בחדה נקוטי²⁶ כמות ביום כה היה בטוב [קה' ז, יד] ביום עשתי [במ' ז, עב] יום ליום יביע אמר [תה' יט, ג] כיד המלך [אס' א, יז] ויד היתה [מל"א יח, מו] ליום קומי לעד [צפ"ג, ח] לישבאב [דה"א כד, יג] ליהוא [מל"ב יב, ב] ליקים [דה"א יב] מתנקד בשוא ומתקרי בחדה נקוטי

בר"ש 51 — דותן שער כב — לשון אכילה²⁷
קרייה לשון אכילה לא פתח בפמה כמות לא תאכלו על הדם [וי' יט, כו] לא תאכלו כל נבלה [דב' יד, כא] ויהיה שלוש נקודות תחת למד פתח יקרא כמות כל זכר בבני אהרן יאכלנה [וי' ו, יא] הטמא והט' ללנו [דב' יב, טו] בר מן חד כי יש תחת למד שלוש נקודות ואינו פתח ברבות הטובה רבו אוכליה [קה' ה,

4 ע"ב

בר"ש 13 — אותיות שימוש לפני יוד בחיריק]
תיבה שבמקרא כמות לישראל בישראל ליצחק ביצחק ביזרעאל [שמ"א כט, א] ליזרעאל [מל"א ד, יב] אה ביראה [תה' ב, יא] ביקרותיך [תה' מה, י] נקודו בשוא תחת האות הראשון ונקודה אחת תחת יוד: **א יוד בפה ובקריאה**

ף פיסקה זו שתי שורות וחצי מהוקות [הערת קאסטר]²⁸

הנוסח קרוב מאוד לנוסח פירקוביץ' B9 (= 6, דותן עמ' 263). נוסח קרוב בסדר שונה מופיע בדף שלאחר התנ"ך בכתד. ראה להלן, עמ' 306 קטע 24.
קטע זה, וכן הקטעים 10, 14, *20 מנוסחים ארמית.
הכינוי 'נקוטי' 'נקוטיין' בטקסט ארמי נמצא גם במסורה הגדולה של הכתר (למשל שמ"ב ט, יב; איוב מא, כו), ורתוקן' כאן על ידי בר (הערת פרופ' ייבין; ראה לוינגר, מקוריותו, עמ' מח).
הניסוח וחלק מהדוגמאות אינם ידועים משום כתב-יד אחר. השווה לחילופים הכלליים (ספר החילופים, עמ' ג).
אולי היתה כאן התייחסות לשיטת כן-נפתלי כתיבות מסוג זה, ראה בחילופים הכלליים (ספר החילופים, עמ' ד).

12. בור"ש 35 (בהערה) — דותן שער כו — לשון עשייה²⁹
כל לשון עשייה שבמקרא מקפין בגיעייה כמות ומעשה עבדת בית האלהים [דה"א כג, כח] **כי את כל מעשה** [קה' יב, יד] **בכל מעשיך ובכל משלח ידיך** [דב' טו, י] **חוץ מששה פסוקים נקראים בשופר בלשון עשייה ויעשו כן ויצאו אליו את חמשת המלכים** [יהו' י, כג] **ישועה**³⁰ **בל נעשה ארץ ובל יפלו ישיבי תבל** [יש' כו, יח] **ומראיהם ומעשיהם כאשר יהיה האופן** [יה' א, טז] **ויאמרו אליו מה נעשה לך וישתק היס מעלינו** [יונה א, יא] **וירא אלהים**³¹ **את** [יונה ג, י] **ויעשו כן דתנין** [שמ' ז, י]

13. בור"ש 32 — לשון יראה]
כל לשון יראה געי כמות וייראו האנשים [בר' כ, ח; מג, יח] **וייראו מאד כי עיר גדולה** [יהו' י, ב] **איך ייראו את יה'** [מל"ב יז, כח] **וכל לשון ראייה חטף כמות ויראו ויקחו א** [במ' יז, כד] **ייראו בני ישראל** [שמ' טז, טז] **אם יראו את הארץ** [במ' יד, כג] **חוץ מפסוק אחד כי הוא לשון ראייה והוא געי כי עתה הייתם לא**³³ **תראו חתת ותיראו** [איוב ו, כא] **ושאר קרייה כל לשון ראייה חטף**

עמודה שנייה
 14. בור"ש 52 (בשינוי סדר) — לשון גרישה]³⁴
כל לשון גרישה בקרייה לא פתח כמות ויגרשו את יפתח [שופ' יא, ב] **כי גרשוני היום מהסתפח** [שמ"א כו, יט] **בר מן חד פתח לדוד בשנותו את עמו**³⁵ **לפני אבימלך ויגרשוהו וילך** [תה' לר, א] **וכל גרישה ההוי תחת שין תלת נקוטיין פתח כמות לא אגרשנו מפניך** [שמ' כג, כט] **מעט מעט אגרשנו מן ה**³⁶ **[שמ' כג, ל] ואגרשנו מן הארץ** [במ' כב, ו]

15. בור"ש 20 — דותן שער ד — מארכה ותיברא]
כל תיבה שבמקרא שיש בה מארכה ותיברה אין ביניהם לעולם אלא שוא כמות וישבו בבאר שבע ומולדה [דה"א ד, כח] **וישבו בגלעד כבשן** [דה"א ה, טז] **על כן קראו שם** [דה"א יד, יא] **ישתרגו עלו על צוארי הכשיל כחי** [איכה א, יד] **חוץ משלשה פסוקים כי הם במארכה ותיברה ויש ביניהם שוא ופתחה ותעלו על שפת לשון ודבת עם** [יה' לו, ג] **בני ישראל אל תלחמו עם יה' אלהי** [דה"ב יג, יב] **וידרש יחזקיהו על הכוהנים והלויים** [דה"ב לא, ט]

29 קאסוטו מעיר ששני הפסוקים האחרונים שהובאו בקטע זה נוספו בין השיטין ביד אחרת (לכן גם נרמזו בקיצור לעומת הראשונים). לא ברור אם המניין 'שישה' היה מלכתחילה או שנכתב על המחק. כללנו מופיע בקונטרסי מסורה שונים כשתי צורות (ראה דיונו של דותן): בצורה הראשונה, כמו אצלנו, נמסרת רשימה של הפסוקים בלשון עשייה שבהם מופיע מונח לפני זקף. רשימות מסוג זה מונות ארבעה, חמישה או שישה פסוקים. בצורה השנייה של כלל זה נקבע כלל דקדוקי, שהשופר (=מונח) יבוא כאשר הטעם אינו באות שייך. גם לנוסחאות אלו מצורפים פסוקים (בדרך כלל ארבעה), אך הם משמשים רק להדגמה. במסורה הגדולה של הכתר יח' א, טו נאמר: 'כל לשון עשייה בגיעייה ומקף בר מן ה'...]. נמנים שם חמישה פסוקים, וביניהם 'ויעשו כן' היכול לרמז לשמ' ז, י או ליהו' י, כג. קיימת פה, אם כן, סתירה בין מסורת הכתר עצמו (הגורס חמישה) ובין הקונטרס הקודם לו (הגורס שישה). גם העובדה ששני פסוקים נוספו במאוחר בנוסח הקונטרס אינה פותרת את הבעיה: עדיין ארבעה בחוץ וחמישה בפנים. אף אין אנו יודעים כיצד הטעים הכתר בשמ' ז, י וביונה ג, י, שכן פסוקים אלו לא נותרו. העובדה שהמסורה הגדולה לא ציינה בפירושו לאיזה מפסוקי 'ויעשו כן' כוונתה, מחזקת את הסברה ששני פסוקים אלו מוטעמים במונח זקף כמו הנוסח המתוקן אצלנו (והמסרן ביה' טעה או כלל ככוונה את שני הפסוקים כאחת).

30 נוסח המסורה במקום זה: 'ישועת'.

31 נוסח המסורה: 'האלהים'.

32 בר הביא במקום פסוק זה את מל"ב י, ד.

33 כך נוסח הכתר (על פי 'מנחת שיי' יל').

34 השווה לחילופים הכלליים (ספר החילופים, עמ' ג).

35 נוסח המסורה: 'טעמר'. 36 נוסח המסורה: 'מפניך'.

1. בוי"ש 45 (כנוסח שונה) — דותן שער כד³⁷

ל לשון חרבות חרבתיהם בחרבות פתח בר מן חד ויאמרו דם זה החרב נחרבו [מל"ב ג, כג] וכל לשון רבות בחרבות קמצ' בר מן חד פת' ונשמו בתוך ארצות נשמות ועריו בתוך ערים נחרבות [יח' ל, ז]

5 ע"א

1. בוי"ש 75 — ביטויים יהודאיים

ל קרייה שבת שבתון בר מן חד שבתון שבת ויאמר אלהם הוא אשר דבר יה' שבתון שבת [שמ' טז, כ]:
ל קרייה אשה הוא ליה' בר מן א' אשה ליי³⁸ הוא והקטרת את כל האיל המזבחה עלה הוא ליה' [שמ' ז, יח]:

ל קרייה חמשים ללאת בר מן א' ללאת חמשים ויעש ללאת חמשים על שפת היריעה האחת [שמ' לו, יז]:

ל קרייה בעוף ובבהמה בר מן א בבהמה ובעוף והבדלתם בין הבהמה הטהורה לטמאה ובין ה [וי' כ, יז]:

ל קרייה לאביו ולאמו בר מן חד לאמו ולאביו כי אם לשארו הקרב אליו לאמו ולאביו ולבנו ולבת' [וי' כא, יז]:

ל קרייה אביו ואמו בר מן חד אמו ואביו איש אמו ואביו תיראו ואת שבתתי תשמרו [וי' יט, ג]:

ודה שנייה

[משך]

טויים 'הטוב והישר' [חריג דב' ו, יח]

ק ומשפט'

פטים ושוטרים³⁹

5 ע"ב

ודה שנייה

. פסוקים שיש בהם כל אותיות הא"ב — לא נכלל בדקה"ט"כר

חיל: זה הדבר אשר צוה יה' לקטו ממנו איש [שמ' טז, טז]

6 ע"א

זיים [צפ' ג, ח; ראה דקה"ט"כר עמ' XXII]: מיוחד בכלם כי יש בו אלף בית סתומות ופתוחות כי היא מה שלמה רמז לימות המשיח ולבנין בית המקדש לכן נתמלא בעשרים ושבעה אות: סתומות זוחות:

1. בוי"ש 19 — דותן שער ג — שישלא ומארכה⁴⁰

מן שתי תיבות בין שישלה למארכה כאשר יהיה בין תיבה לתיבה שלושה מלכים או יתר יהיה

כנוסח זה אין הגדרה לחרבות כ'כלי קרב', כמצוי בנוסחים אחרים, וההכחנה כמשמעות בין חרבות ובין חרבות עולה מן הניקוד.

קאטוט מעיר על כתיב זה sic.

על פי דקה"ט"כר ועל פי המסורה הסופית במקראות גדולות, הכיטוי היחידאי הוא 'משפט צדק' המופיע בפסוק 'שופטים ושוטרים' (דב' טז, יח). הצירוף הרגיל הוא 'צדק ומשפט'. יש להעיר שהצירוף 'משפט וצדק' מצוי פעמיים בחנ"ך (תה' קיט, קא; קה' ה, ז).

רובו של הקטע לא הועתק בידי קאטוט. הפסוקים שנבחרו כאן להדגמה שונים מאלו המופיעים בכתיב-היד האחרים.

בשישלה ותיברה כמות ויקרא אלהים [בר' א, ח] ויברך אתם אלהים [בר' א, כב] אלה תולדות השמים
[בר' ב, ד] וכדומה להם

עמודה שנייה

וישם המלך אחשרש מס על הארץ [אס' י, א]
סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר

דף 6 ע"ב

[20] בו"ש 6 — אותיות אהעה

ארבעה אותות

נסוכים, במקרא ערוכים: נתן להם מהלכים: יצאו על שני דרכים: ימין ושמאל מתהלכים: נחלו שני
כתרים תמוכים: עומדים נצבים כמלכים: כי יסוד האותות שתיים ועשרים: וחמשה עדופים להם
מחוברים: כל אחד יש לו דרך בארבעה ועש' ספרים: מחלקם לא נחסרים: בשפה ולשון נזכרים: ולמלך
אחד נאסרים: ולדרך אחת נמסרים: אם בקמץ נזכרים: ואם בפתח נאמרים: ואם בשלוש נקו'
קשורים: ואם בשתי נקוד' נכרים: ואם באי ואו ואו נפתרים: חוץ מארבע' אותות מבוארים: נבדלים
מכל חברים: ונחלו שני כתרים: במקרא הולכים וחוזרים: מימינים ומשמאלים כגבורים: כמלך ונגיד
ושר שרים: כלימוד חכמים כשרים: מצדיקי הרבים וכזהר הרקיע מזהירים: כי כל אות אשר בתורה:
יצא בלשון ושפה ברורה: ובדגש פעם נקרא: ולרפייה פעם יתחברה: חוץ מארבעה בספירה: אשר לא
ישתנו במקרא: כי הם ננאמים בחיך בכרירה: ובבית בליעה הקשורה: בדגש לא יצאו במקרא: לכן
נבדלו מכל אות שבתורה

עמודה שנייה

א"ח ה"ע החקוקים במקרא: אם בראש התיבה נחקקים: או באמצע התיבה יצוקים: מאח וחבר לא
נחלקים: וזה הוא סימנם: ופותרונם ומנינם: והגיונם ושינונם: אהרון תעשה מחנה לאבתוך: דע הלמד
כי כל אות אשר במקרא יפול בהם דגש ורפי כמות בי בי גמל גמל כף כף פי פי תו תו חוץ מארבעה אותות
א'ח' ה'ע' לא יתיצב בהם דגש לעולם ויתיצב בהם אח וחבר בניקוד שוא ופתח שוא וקמץ שואר האותות
אין להם אח ולא חבר בניקוד כי אם קמץ קמץ ואם פתח פתח בלבד כמו ב ב ק ש פ ו ת א'ח' ה'ע' חילוף
כל האותות לא יהיה בהם דגש לעולם⁴¹ ויתיצב בהם אח וחבר כמות אהרון תעשה מחנה אבתוך ולמה
כי הם ננאמים ויוצאים בבית בליעה ובחיך אלף חית הי עין ושאר כל האותות בשפה ובלשון יצאו על כן
נבדלו מכל האותות

דף 7 ע"א

[המשך — הסוף הובא בו"ש 11 בהערה]

עמודה שנייה

אבל חוץ מראש ונקודת אה ואו לא יצאו בקריאה כי אם בתיבות נפרדות במקרא מעט במספר כמות
לקחי נא לי פת לחם [מל"א טז, יא] השחיתו התעיבו [תה' יד, א] שמעה תפלתי יה' [תה' לט, יג]
[נגמר באמצע העמודה]

41 המשפט 'ויתיצב [...] מחנה אבתוך' הושמט על ידי בר. אם נכונה השערת בכר שנרמזו פה 'שמו של אהרן כן-אשר, יש משמעות לכך שמשפט זה נכפל בקטע שראשיתו 'דע הלמד'. ראה: דקה"ט-דו"תן, עמ' 22-23.

[20*]. לא הוזכר ע"י בו"ש, וכנראה לא נכלל בהעתקה שבדיהם⁴²
אלין מלין דכתבין חדה מלין וקריין חדה מלה כל שמות הנשיאים והקרואים אליצור אלידד אתולוד
שדיאור חניאל טבאל שלמיאל אליצפן טבאל

דף 8 ע"א
 [כתובת הקדשה, לעיל פרק ב]

דף 8 ע"ב
 התורה

3. מסורת הכתר על המלים המורכבות

אחת מרשימות המסורה של הכתר שמצטט קאסוטו היא בעלת עניין מיוחד, בשל העתקה קדומה שלה בכתב-יד ששון 1053 (ש₁) מן המאה העשירית. הרשימה עוסקת בשמות המורכבים משתי מליות, ומפרטת שמות מסוג זה, שעל אף הרכבתם יש לכותבם ולקוראם כמלה אחת. נושא התיבות המורכבות העסיק את חכמי התלמוד וחכמי המסורה, וקיימים הבדלים רבים בין כתבי-היד בנושא זה,⁴³

נביא תחילה את העתקתו של קאסוטו מהכתר, ואת הציטוט בכתב-יד ש₁.

קאסוטו: בדף 7 ע"ב מן הרפים שלפני הכתר:
אלין מלין דכתבין חדה⁴⁴ מלין וקריין חדה מלה
כל שמות הנשיאים והקרואים

אליצור	אלידד	אתולוד
שדיאור	חניאל	טבאל
שלמיאל	אליצפן	טבאל⁴⁵

מסורה גדולה של ש₁ במרכז א (ראה ייבין, כתר, סעיף ט. 1).

[אל]ין דכתיב חדה מלה וכן קורין ומצאנו אותם כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר במעשיו כמחזור המכונה באלתאג כל שמות הנשיאים וה] [ואבותיהם אליצור אלידד ואל תולד שדיאור] [אל טבאל שלמיאל אליצפן צורי שדי פלטי אל אישהוד נתנאל פדהאל אביטוב אליאב אחיהוד] [אלישמע קמואל עדנח עמיהוד חצרמות בלילו גמליאל אבימאל מבלילו פדהצור כדרלעמר אבידן אחיעזר אכישוע מלכי שוע פגעאל עמי שדי

זהות הרשימות נראית לעין. מכתב-יד ש₁ אנו רואים שקאסוטו העתיק רק את תחילת הרשימה. לא

42 קטע זה נכלל בהעתקה שהיתה בירי ויקס. ויקס טעמי כ"א ספרים, עמ' X, הערה 13. דיון רחב כרשימה זו – להלן בסעיף 3.

43 ראה: ייבין, כתר, פרק ט. ייבין קבע את זמנו של ש₁ למאה העשירית, ראה: ייבין, שם, פרק נו. 10.
 44 קאסוטו מעיר לגבי מלה זו sic, ומציין בכך את כתיבה באות ה"א או את חוסר ההתאמה הדקדוקית במספר בביטוי 'חדה מלין'.

45 קאסוטו מעיר לגבי מלה זו 'sic' – ראה דיון להלן, הערה 51.

יקשה לשחזרה בשלמות כפי שהיתה רשומה בכתר, על פי עדות קאסוטו שהשמות בתחילתם נכתבו בשלשה טורים.

שחזור הרשימה

אליו מלין דכתבין חדה מלין וקרין חדה מלה

כל שמות הנשיאים והקרואים⁴⁶

אליצור	אלידד	אלתולד [יהו' טו, ג; יט, ד]
שדיאור	חניאל	טבאל [יש' ז, ו — טבאל]
שלמיאל	אליצפן	טבאל [עז' ד, ז — טבאל?]
צורישדי	פלטיאל	אישהוד [דה"א ז, יח]
נתנאל	פדהאל	אביטוב [דה"א, ח, יא]
אליאב	אחיהוד	[]
אלישמע	קמואל	עדנח [דה"א יב, כ]
עמיהוד	חצרמות [בר' י, כו; דה"א א, כ]	בלילו [איוב כד, ו]
גמליאל	אבימטאל [בר' י, כח; דה"א א, כב]	מבלילו [איוב יח, טו]
פדהצור ⁴⁷	כדרלעמר [בר' יד, א ועוד]	
אבידן	אבישוע [דה"א ה, פס' ל, לא ועוד]	
אחיעזר	מלכישוע [דה"א ח, לג ועוד]	
פגעיאל		
עמישדי		

עתה מתבהרת התמונה: הרשימה שבכתר היתה ערוכה בטורים ונקראה מלמעלה למטה — ולא כפי שהעתיקה מסרן שן שורה אחר שורה! בעריכה שהצגנו הרשימה חסרת הסדר של שן מסתדרת בשלושה טורים בעלי סדר פנימי ברור ומוצק.

הטור הימני מתייחס לשמות הנשיאים ואבותיהם המופיעים בתחילת ספר במדבר (הנשיאים מכונים שם 'קרואי העדה', [במ' א, טז]). הרשימה ערוכה על פי סדר השמות במקרא כמעט ללא חריגות.⁴⁸

הטור השני כולל את שמות הנשיאים המנחילים את הארץ, הנזכרים במדבר לד, טז-כט. הרשימה בת שבעת השמות המופיעה כאן היא מלאה, אם כי יש בה חריגות מן הסדר.⁴⁹ המשכו של הטור השני והטור השלישי כולו, כוללים שמות שונים. רובם שמות הנמצאים ברשימות היוחסין בתחילת ספר דברי הימים (דה"א א-יב).⁵⁰ הווג האחרון של המלים — 'בלילו' 'מבלילו' — הוא חריג. מלים אלו הן היחידות ברשימה שאינן שמות אנשים (ואולי הן תוספת מאוחרת לרשימה).

46 שן מוסיף פה 'ואבותיהם', כנראה כפירוש או תיקון להערת הכתר. האפשרות שקאסוטו דילג על מלה זו היא פחות סבירה (מראי המקום למקור במקרא הם שלי, י"ע).

47 מכאן ואילך סידרנו את הרשימה בשני טורים ובטור אחד על פי העניין המתבהר בסמך.

48 ברור מאלו שמות כמו, 'נחשוין ויצוער', שאינם מורכבים משתי תיבות, אינם עניין לרשימה זו. 'עמינדב' (פס' ז) חסר, אולי הוזכר בנפרד בניגוד לעמי נדיב' (ראה ייבין, כתר, סעיף 2 בערכו). 'עמישדי' (פס' יב) ר'פנעיאל' (פס' יג) הוחלף סדרם. חסרים שלושת האחרונים 'אליסף', 'יעואל' ו'אחיער' (אולי השמטה בכתב-יד שן).

49 'עמיהוד' (פס' כ, כח) כבר נזכר בטור א; 'שמואל' נפוץ והמסך לא ראה צורך להזכירו.

50 החריגים: 'כדרלעמר' (בר'); 'אלתולד' (יהו'); 'טבאל-טבאל' 'בלילו-מבלילו'.

לציון מיוחד ראוי זוג השמות 'טבאל' — 'טבאל'. הרשימה בכתר היתה בלתי מנוקדת.⁵¹ מסרן ש₁ לא ראה צורך לכפול את תיבת 'טבאל' ועל כן השמיטה בפעם השנייה. אולם קיומה של מלת 'טבאל' השנייה במקור מוכח לא רק מהעתקתו של קאסוטו, אלא גם מרשימת ש₁ עצמה: ללא מלה זו היה כל מבנה הטורים משתבש.

השוואת רשימת הכתר עם ציטוטה בכתב־יד ש₁ שהוא כנראה מן המאה העשירית מביאה למסקנות במספר נושאים:

(א) הכתר־תאג': הרשימה בכתב־יד ש₁ הינה המקור הקדום ביותר הידוע לנו שבו נזכר השם 'כתר' (= 'אלתאג') ביחס לכתר ארם צובה. השימוש בכינוי 'כתר' בא לייחס 'מחזור' זה משאר כתב־היד. הכינוי נטבע אפוא סמוך לכתיבת כתר ארם צובה.

(ב) אהרן בן משה בן־אשר: לפנינו הייחוס הקדום ביותר של הכתר לאהרן בן משה בן־אשר, ייחוס שאינו מסתמך על כתובת ההקדשה שבו. הקדשת הכתר לקהילת הקראים בירושלים היתה באמצע המאה האחת־עשרה,⁵² ואז נכתבה גם כתובת ההקדשה בסוף הכתר. דומני שנקודה זו טרם הודגשה כראוי עד עתה, אולי מפני שלא היתה ודאות שהרשימה הועתקה מן הכתר.⁵³

(ג) הפנייה נדירה למקור: ראוי לעמוד על התופעה יוצאת הדופן, שהמסרן הודיע על מקורה של רשימת המסורה שציטט. כל רשימות המסורה הן העתקה מטופס קודם או עיבוד חומר קודם — אך לא ידוע לי בספרות המסורה ציטוט מפורש כזה.⁵⁴

נראה לי להציע את ההסבר הבא: מסרן כתב־יד ש₁ ציין את מקורו כי בעניין התיבות המורכבות לא הגיעו בעלי המסורה לכלל אחידות והכרעה.⁵⁵ מבחינה זו שונה תחום התיבות המורכבות מתחום הכתיב, ושווה לתחום הפרשיות הפתוחות והסתומות, שבו 'בעלי המסורת שכותבין ומחברין להודיע הפתוחות והסתומות נחלקים בדברים אלו במחלוקת הספרים שסומכין עליהם' (רמב"ם הלכות ספר תורה פ"ח ה"ד). ולכן בעיני מסרן ש₁ לא היה די בסתם רשימת מסורה בנושא זה, והוא ראה לנכון להיתלות בספר מופת. הוא נהג אפוא כפי שנהג הרמב"ם כמאתיים שנה אחריו. הכרתו 'ומצאנו אותם כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר כמעשו במחזור המכונה באלתאג' מקבילה להכרות הרמב"ם 'וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים [...] שהגיהו בן אשר' (שם). אם כדברנו כי אז היה כתר ארם צובה למקור סמכותי סמוך לכתיבתו.

(ד) מיקום הרשימה בכתר: כאשר הועתקה הרשימה על ידי מסרן ש₁, כבר היה קונטרס המסורה שבראש הכתר חלק ממנו.⁵⁶

51 זאת ניתן להוכיח מהעתקתו של קאסוטו, שעמד על הכפלת 'טבאל' ותמה עליה, ועל כן ציין בפעם השנייה, sic, ללא ציון הניקוד המבדיל.

52 ראה בן־צבי, כתר התורה, עמ' ד.

53 ייבין, כתר, סעיף ט. 1, מסמך סימן שאלה ליד הצעת היהוי של התאג' עם כתר ארם צובה, וכותב: 'א?'. ציון שיטות קריאה או ניקוד של אסכולות שונות (מדינחאי, בן־אשר ובן־נפתלי, סוראי, פינחס וכדומה) אינו עניין לכאן. כאן יש ציון של המקור שממנו הועתקה הרשימה כולה.

55 מעדות על כך רשימותיו של ייבין, כתר, סעיף ט. 2, וראה ברויאר, כתובים, עמ' שצח.

56 ראה לעיל, עמ' 292 על הקונטרס בתחילת הכתר.

4. הדפים שבסוף הכתר

בסוף הכתר היה קונטרס מסורה בן תשעה-עשר דפים; נסמנם (כמו קאסוטו) במספרים 1-19. בין התנ"ך ובין קונטרס זה היה דף נפרד נוסף (נסמנו בספרה 0), שאף בו היו ענייני מסורה.⁵⁷

הדף האחרון של התנ"ך ע"א-ע"ב
ספר עזרא (נחמיה) מסתיים בסוף העמודה הראשונה. המלה האחרונה 'לטובה' (נחמיה יג, לא) היא בתחילת העמודה השנייה.
[21] כתובת הקדשת הכתר מתחילה בעמודה השלישית בעמוד א, וממשיכה בשלוש העמודות של עמוד ב. (נתונים אלו נכתבו על ידי קאסוטו במספר מקומות ונערכו פה בניסוח שלי — י"ע)

דף 0 ע"א
חלק [קאסוטו]

דף 0 ע"ב:
[22. ברו"ש 70 (10 שורות ראשונות) — כותבי ספרי התנ"ך⁵⁸]

וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל

משה אבי הנביאים כתב חמשת סיפרי

תורה וספר איוב: יהושע כתב

סיפרו (מחק)

משה עבד יהו' (מחק)⁵⁹

שמואל

הנביא זכרו לברכה

כתב סיפרו וספר שפטים ורות

ישעיהו⁶⁰

כתב סיפרו ומשלי ושיר השירים

וקהלת

ירמיהו כתב סיפרו וספר מלכים

וקינות

אנשי כנסת הגדולה והם⁶¹ חגי וזכריה

כתבו ספר יחזקאל ותרי עשרה וספר

דניאל ומגלה: דוד ועשרה

57 כיוון שבהעתקת הכתר שהיתה בידי ויקס לא נכלל דף זה, ויקס הררה שמא אינו זיוף של בר (ראה: ויקס, טעמי כ"א ספרים, עמ' X, הערה 13); ראה לעיל עמ' 293-294 על הקונטרס שבסוף הכתר.

58 קטע זה צוטט גם על ידי נחמד, מאמר חקירה, עמ' 10. השורות סומנו על ידי קאסוטו.

59 היה כתוב: ושמונה פסוקים של תורה מן וימת שם משה עבד יהו' עד סוף התורה, כמו הברייתא בב"ב יד ע"ב. בניגוד לדעת נחמד ואחרים נראה לי שהמוחק קראי היה, שהאמין שכל התורה ניתנה למשה, ולא רבני שלא הכיר את מסורת חז"ל.

60 כגמרא ב"ב שם מיוחסת כתיבת ספרים אלו לחזקיהו וסיעתו.

61 בר כותב (על פי הכתר): 'זבהם'.

נביאים כתבו ספר תהלים: 62 עזרא⁶³
כתב סיפרו וספר דברי הימים
סמוכים לעד לעולם עשויים באמת
וישר

[23א. חצי התורה הנביאים והמקרא — בו"ש 68 (עמ' 56, שו" 1-4, 7, 10)]
חצי אותות התורה ו' דגחון....

עמודה שנייה
חצי הנביאים... חצי המקרא...

[23ב. סכום פסוקי התורה הנביאים הכתובים והמקרא — בו"ש 68 (13 שורות ראשונות)]
סכום הפסוקים של תורה... נביאים... כתובים... של מקרא

[24. לשון ברכה — בו"ש 53 — דותן שער כא⁶⁴]
סימן לשון ברכה אשר יפתח ואשר לא יפתח כל לשון ברכה שיהיה טעמו על כף יהיה פתוח כמות
ואברכה מברכך [בר' יב, ג.] ברכו ה' מלאכיו [תה' קג, כ.] ברכו ה' כל צבאיו [תה' קג, כא] כל המקרא על זה
בר מן חד כי טעמו על כף ולא יפתח ולקצת יומיא אנה נבוכדנצר עיני לשמיא נטלת ומנדעי עלי יתוב
ולעליא ברכת [דנ' ד, לא] וכל לשון ברכה שיהיה טעמו על בית לא יפתח בו כמות והתברכו בו גוים ובו
יתהללו [יר' ד, ב]

דפים 13-1 ע"א
 [25.] החילופים בין בראשית ודה"י; שמות ומשנה תורה [עשרת הדיברות]
 שמואל ודה"י; מלכים ודה"י; מלכים וישעיהו; מלכים וירמיהו וכו'⁶⁵
חילוף המקרא באר היטב....

דפים 13 ע"ב עד 15 ע"א⁶⁶ קרוב לסוף העמודה השנייה
 [26.] חילופי מדינחאי ומערכאי בנביאים⁶⁷

פלגות שבין בני ארץ ישראל לבין בני בבל במקרא
למערי' וארא בשלל ואראה כת' וארא קרי
למדנ' וארא כתב ואראה קרי [יהו' ז, כא]

.....
 האחרון [=החילוף האחרון ברשימה]:
למערי' ועלתה ידו על יד רעהו
למדנ' ועלתה ידו אל יד רעהו [זכ' יד, יג]

- 62 מקומו של משפט זה תמוה, ובר קבעו קודם ולא העיר על כך.
 63 חלוקת השורות לא סומנה פה על ידי קאסוטו.
 64 קטע זה הופיע כבר בדפים שלפני הכתר (דף 4 ע"א) בנוסח קרוב אך כשינוי סדר (ראה לעיל עמ' 298 קטע 8).
 אצלנו הוא אינו משתלב בהקשר (סיכומי אותיות ופסוקים), וכנראה הובא כאן כדי לסיים את הספר כלשון ברכה.
 אולי לפני שצורפו הדפים הבאים לכתר.
 65 השווה גינצבורג, המסורה, ח, 452-588.
 66 קאסוטו כתב בטעות 14 ע"א.
 67 השווה מסורה סופית בסוף 'מקראות גדולות'.

דפים 15 ע"א-16 סוף ע"ב ודף 19 ע"א

[27. רשימות הפסקים⁶⁸

פסקתה זבל קרייה

לאור [בר' א, ה]

ליבשה [שם א, י]

ויברא אלהים [שם א, כא; הכונה לפסק שאחר המלה 'החיה']

ויברא אלהים [שם א, כז]

ויפל יה' אלהים [ב, כא]

ויבן יה' אלהים [ב, כב]

ויאמר יי [כך:] **אלהים אל הנחש** [ג, יד]

דף 15 ע"ב

וינגע יה' את [יב, יז]

ויחלק עליהם [יד, טו]

המול ימול [יז, יג]

ותכחש שרה [יח, טו]

שלמטה בו [שם; ל' כי | יראה ויאמר | לא'; ולא ברור לאיזה פסק הכוונה]

הכצעקתה [יח, כא]

וישכם אברהם [כא, יד]

ויקרא [כא, יז]

ויקרא [כב, יא]

ויקרא אברהם [כב, יד]

ויאמרו ראו ר [כו, כח]

נפתולי אלהים [ל, ח]

זבדני אלהים [ל, כ]

אלהם ראובן [לז, כב]

ויהי כדברם אל [לט, י]

שנים עשר עב' [מב, יג]

אבל אשמים [מב, כא]

הלוא אמרתי [מב, כב]

אם כן אמוא [מג, יא]

יעקב יעקב [מו, כ] **שנים בו**

וכן הלאה בשביל יתר הספרים בדף זה ובדף שאחריו.

הגומר [= הפסק האחרון בדף 16 ע"ב]

הוא נתן עז ותע' [תה' סח, לו]

וההמשך הוא בדף האחרון [דף 19 ע"א] שהוא חוץ למקומו

אויב חרף יה' [תה' עד, יח]

ומגיע עד עזרא ואחר-כך [בסוף הרשימה]:

סמוכים לעד

לעולם עשויים

באמת וישר [תה' קיא, ח]

שלוש ב' ב

ב *

[שם; ל' כי | יראה ויאמר | לא'; ולא ברור לאיזה פסק הכוונה]

הלכה

כאן

ל' ב

ועמוד ב' של הדף האחרון חלק.

דפים 17-18 הם תוספת מאוחרת, שהרי דף 19 הוא המשכו של דף 16, והוא גם סיום הקונטרס, שהרי עמוד ב' שלו חלק. כנראה הורגש צורך להשלים את חילופי מערבאי ומדינחאי לכתובים ועל כן נוספו דפים אלו, וכך קרה שחילופי הכתובים אינם צמודים לחילופי הנביאים.⁶⁹ ככל הנראה דפים אלו לא היו כלולים בהעתקת הכתר שהיתה בידי בר, אך נכללו בהעתקה שהיתה בידי ויקס. אולם ויקס לא חש בכך שחילופי כתובים לא היו בידי בר, כיוון שבר לא פירט את חילופי מדינחאי מערבאי שבידו. הוא ציין שבהעתקת בר חסרה פיסקה אחת וכונתו לפיסקאות המופיעות להלן על המלים הארמיות בחנ"ך המסתיימות באותיות ה"א יו"ד.

ף 17 ע"א-18 ע"א סוף עמודה ראשונה

חילופי מערבאי ומדינחאי לכתובים]

למע' איתן בן קישי בן עבדי בן מלוך

למד' איתן בן קושי כתב קישי קרי [דה"א ו, כט]

.....

האחרון [=החילוף האחרון ברשימה:]

למע' כי מנייות הלויים לא נתנה

למד' כי מנייות הלויים לא נתנה כתב נתנו קרי [נח' יג, י]

ף 18 ע"א עמודה שנייה

זליו מליו דכתבין ה"י בדניאל ועזרא בלשון ארמית

ולתה דאזא [דני' ב, ה]

.....

ף 18 ע"ב [מחולק לארבע עמודות]:

זמשך]

מצע עמודה שלישית:

אלין מליו דכת' יוד בדניאל ועזרא:

זכימי [דני' ב, יב ועוד]

ידעי [דני' ב, כא]

ני גלותא [דני' ב, כה]

.....

ומר: ידעי דתי [עו' ז, כה]

שאר לשון ארמית אלף כתב

אר היטב

ומוכים לעד

עולם עשויים

אמת וישר

69. בחילופי הנביאים נכתב 'למער' למדני' ואילו בחילופי כתובים נכתב 'למע' למד' ומסתבר שלא נכתבו באותה יד.

ד. כתיב התורה בכתר

הרב יצחק שחיבר, מרבני חלב, העיד בנוגע לכתר ארם צובה:¹

הרה"ג רבי מנשה סתהון ז"ל, אחד הרבנים הגדולים והמפורסמים בחלב בתקופה שלפנינו,² כתב פתקא אחת, מפרט בה כל השינויים הנמצאים בהספר הנ"ל מהס"ת שבידינו העולים קרוב לשלשים שנוי, והדביקה על מעטפת העור של הספר הנ"ל.

קאסוטו העתיק רשימה זו. לדבריו היו בתחילת הכתר שלושה דפי נייר,³ ובאמצעי שבהם כתוב:

אלה השינויים אשר מצאנו ראינו בין ספרינו המוגהים עפ"י חומש התארתאס ובין הכתר הקדש הזה — הצעיר וזעיר מטלוב ח"ר [=חכם רבין] מנשה סתהון ס"ט

- [1] בראשית ד'. [ג.] **גדול עווינו מנשא** בספרינו מנשוא מלא ויו
- [2] נח ז'. [יא.] **נבקעו כל מענת** בספרינו מענות מלא ויו⁵
- [3] שם [ט, טז] **ויהיו כל ימי נח** בספרינו ויהי בלא ויו
- [4] שמות [א, יט] **בטרם תבוא אליהן** בספרינו אלהן בלא יוד
- [5] תרומה [כה, לא] **מקשה תעשה המנורה** בספרינו תיעשה ביוד
- [6] תצוה [כה, כז] **אשר אל עבר האפד** בספרינו האפוד ביוו
- [7] קדושים [וי, יז] **לא תעמוד על דם רעיך** בספרינו רעך בלא יוד
- [8] בהר [כה, יז, יא, יב] **יובל היא** בספרינו יוכל הוא ביוו
- [9] במדבר [א, יז] **אשר נקבו בשמות**⁶ בספרינו בשמות ביוו
- [10] בהעלותך [י, יז] **ובראשי חדשיכם** בספרינו חדשכם בלא יוד
- [11] תצא [דב', כג, ב] **פצוע דכה** בספרינו דכה בהא

[בדף השלישי עמוד א]

רשימות של טעויות ונקבים שאינם נמצאים בכתר ובסוף נכתב: 'כל אלו הטעויות הם היו בס"ת שבידם ולא ח"ו בכתר זה כאשר יראה המעיין בפנים מטלוב מנשה סתהון ס"ט'.

[עמוד ב חלק]

קאסוטו לא העתיק את הרשימה השנייה ומדבריו לא ברור מה בדיוק כללה, ומהם הנקבים הנוכרים כאן (אולי צ"ל 'ניקודים')? מכל מקום, מטרת הכנתה של הרשימה שלפנינו היתה לתת מידע מדויק על נוסח הכתיב של הכתר בכל מקום בתורה.

- 1 עדותו של הרב שחיבר נכתבה ביוזמת יצחק בן-צבי בסוף שנות החמישים. היא הודפסה במספר קטן של עותקים וטרם פורסמה. העתק העדות נמצא במכון בן-צבי.
- 2 הרב סתהון חי בסוף המאה החשע"ע-עשרה. הוא שהשיב לספיר על שאלותיו לגבי הכתר ('מאורות נתן'). הוא נפטר בשנת תרל"ו ('לקדושים אשר באר"ץ', עמ' קטו). 'מטלוב' הוא שם בנו בכורו (נפטר תרמ"ה), ושמא הוא בעל הרשימה הגידונת כאן.
- 3 סימן הרשימה 15 (עמ' 20), וקאסוטו מכנה אותה 'רשימות חלב'. וזה לשון קאסוטו: דפים נוספים בתחלה (נייר) הראשון חלק כולו. בשני ע"א: אברהם, ואחר כך: ה' משה בלאא כהר"ר אברהם דה"ר משה ריינש (קריאת שלוש המלים האחרונות מסופקת — י"ע) זצ"ל. הקבה יתן החכמה וההון הצעיר אברהם סתהון. ע"ב: אלה השינויים וכו' (מובא בגוף המאמר).
- 4 המספור וסימני הפסוקים אינם במקור, ההדגשות במקור.
- 5 צ"ל 'מענית' — 'מענית'
- 6 צ"ל 'בשמת'.

עקרון התיאור הוא פשוט: באמצעות נוסח א (= 'ספרינו') ורשימת השינויים, אפשר לקבוע את נוסח ב (= הכתר הקדוש). אולם קודם שנוכל להפיק תועלת מן הרשימה, יש לפתור שתי שאלות יסוד:

(א) מהו 'נוסח א', 'חומש התארתאס', ששימש לרב סתהון נקודת מוצא, ועל פיו היו מגיחים את הספרים?

(ב) האם הרשימה מדויקת? לשון אחר: באיזו מידה ההשוואה בין הכתר ובין 'חומש התארתאס' היא אמينة, והאם מותר לנו להניח שאמנם אלו הם כל הבדלי הכתיב בין הכתר ובין חומש זה?

'חומש התארתאס' הוא החומש שנדפס באמשטרדם בשנת תכ"ו (1666) על ידי המדפיס דויד דה קאסטרו טארטס (Tartaz).⁷ עיון בחומש זה מבהיר את ייחודו, ומשלים פרק בלתי נודע בתולדות נוסח המקרא בישראל.

כבר ציין הרב ברויאר,⁸ שנוסח הכתיב של התורה במסורת יהודי אשכנז⁹ נקבע על פי הרמ"ה¹⁰ והושלם, במקומות שנסתפק בהם, על ידי ר' מנחם די לונזאנו בספרו 'אור תורה' (= א"ת), שנדפס לראשונה בוונציה בשנת שע"ח (1618). אך ספר זה — הדין בענייני מסורה ומאריך בהבאת דעות שונות ובריון בהן — אינו נוח לשימוש הרבים. שיטתו של 'אור תורה' יכולה היתה להפוך לנחלת הכל רק לאחר שהודפס 'תיקון סופרים' המתאים לשיטה זו, והסופרים יכלו לכתוב ספר תורה על פיו. זה היה ייעודו של 'תיקון סופרים' שנדבחה לבו של הגביר שמואל ברוך רוזא להעלות על מזבח הדפוס והודפס על ידי דוד דה קאסטרו טארטס.

בהקדמת מהדורה זו, שהיתה מהדורת מקרא יחידה שהודפסה על ידי המדפיס טארטס, מסופר על חֲבֵר מגיחים שמונו למשימה. על כל טעות שמצאו 'ניתן להם שכר קצוב' כדי להמריצם במלאכתם. עוד נאמר שם, שטרם הוצא סכום כה גדול לשם הוצאת מהדורת תנ"ך. המגיחים עצמם אף הם מוסרים על דרך עבודתם ונאמנותם:

אנו חתומי מטה מודיעים נאמנה כי אחרי אשר נדפסו החמשה חמשי תורה האלה נדרשנו מהגביר שמואל ברוך רוזא להגיה לו את החומשים האלה [...] לא היה טעם ונקודה אשר לא שמנו עינינו עליו לתקן את המעוות (לא כאשר עלה בדעתנו חלילה לנו מרשע) רק ע"פ ספרים מדויקים וע"פ רד"ק ובעל מכלל יופי ואחרון אחרון חביב בעל ספר שתי ירות אשר און וחקר וכדק עד מקום שיד החריצות מגעת.

וה'אצבע הראשון' מספר 'שתי ירות' לר' מנחם די לונזאנו הוא, כידוע, ספר 'אור תורה'.¹¹ על הצלחת 'תיקון הסופרים' הזה אפשר ללמוד מן המהדורות הנוספות של ספר זה שיצאו לאור במשך השנים. במהדורה שיצאה בשנת תפ"ו (1726) נדפסה הסכמת 'הגאון המופלג שלמה בן

7 תודתי לחברי אשר בנימין שמסר לי עובדה זו. על ספר דרשות שהדפיס דוד די קאסטרו, ראה: י" קפלן, מנצרות ליהדות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 179 והערות 116, 118. על בית הדפוס, ראה: בלום, פעילות כלכלית, עמ' 44-60.

8 ברויאר, כתר, מבוא, סעיפים 20, 24.

9 ראה דברינו בסוף פרק זה.

10 על התפשטות נוסח הרמ"ה בקהילות ישראל עיין: תא-שמע, רמ"ה.

11 הדפסת ספר 'אור תורה' בפני עצמו, אמשטרדם ת"ט (1659), באה כנראה כהכנה להדפסת החומש.

יעקב אאלייון אב"ד ור"מ דק"ק ספרדים באמשטירדס', המשבח את המהדורה הראשונה ואת זה שיום ומימן אותה 'עד כי שבחיהו רבנן קשישי רבני הדור נ"ע והדת ניתנה להגיה ממנו כל ספרי תורות'. עתה מתוספת עדות, שאף בסוף המאה התשע-עשרה שימש 'חומש התארתאס' ספר מופתי להגיה ממנו ספרי תורה — בחלב שבסוריה.¹²

בדקתי את נוסח 'חומש התארתאס' על פי 'מפתח הכתיב' בספרו של ברויאר על כתר ארם צובה. כמפתח הובאו כל המקומות שבהם יש שינויי כתיב ב'אלבשש', ובנוסח המקובל.¹³ נוסח 'חומש התארתאס' מתאים בכל מקום לנוסח רמ"ה-או"ת, הוא הכתיב הספרדי-אשכנזי של התורה, שאפשר למוצאו, לדוגמה, במהדורת קורן.

כדי לבחון את מידת הדיקו בעדות ההשוואה של הרב סתהון ניעזר במחקרו של הרב ברויאר על כתיב התורה. 'נקודת מבחן' לרשימה יכולים לשמש ששת המקומות שבהם ודאי הדבר שנוסח רמ"ה-או"ת סוטה מנוסח המסורה.¹⁴ כל ששת הפסוקים שברשימת הסטייה מנוסח המסורה, מצויים ברשימת סתהון (מס' 1, 2, 3, 5, 6, 11), ומכאן עדות שרשימה זו נערכה בדקדוק ובהקפדה והפרטים שבה אמנם מעידים על שינויים מנוסח רמ"ה-או"ת.

ברשימת סתהון ישנה אפוא עדות מפורשת על כתיב הכתר באחד-עשר מקומות, ועדות שבשתיקה כי כתיב הכתר בכל מקום אחר בתורה הוא זה למצוי בנוסח רמ"ה-או"ת. נבדוק מהן המסקנות העולות משני סוגי העדויות:

(א) ברויאר מצא שלושה מקומות שבהם נוסח רמ"ה-או"ת שונה מנוסח התימנים ודעת כתיב-היד והמסורה באותם מקומות נתונה במחלוקת או אינה ברורה. ברשימה שלפנינו מופיעים שניים מהם (מס' 9, 10), ומכאן שנוסח הכתר בשלישי (במד' כב, ה) היה זהה לנוסח רמ"ה-או"ת: 'בעור' כמנהג הספרדים והאשכנזים, ולא 'בער' כמנהג התימנים. נמצינו למדים, שמבין תשעת המקומות שבהם נחלקו עדות ישראל בכתיב התורה שווה הכתר לנוסח יהודי תימן בשמונה מקומות ולנוסח רמ"ה-או"ת — במקום אחד.¹⁵

(ב) אפשר לראות ברשימתו של סתהון עדות שבשתיקה שתכריע את הכף בשני מקומות אחרים שבהם קבע ברויאר שיש ספק בנוסח המסורה: ¹⁶ בר' מו, יג: 'ושמרן' (אשש'ד, כנגד: 'ושמרן' לב); שמ' יד, כב: 'חומה' (אשש'ד, כנגד: 'חמה' לב).

(ג) אשר לשלושת המקומות הנוספים ברשימה (4 7 8). לשלושה כתיבים אלו אין מקור אף באחד מכתבי-היד שנבדקו על ידי ברויאר.

אף על פי כן בידינו להצביע על בסיס במסורה לציון מס' 4 ברשימת סתהון: 'אליהן' מלא יוד (שמ' א, יט). המסורה הגדולה של הכתר לרות א, כ מוסרת: 'אליהן' ותיראן המילדת (שמ' א יז). ותאמרנה המילדת (שם א יט). ותקרבון אלי (דב' א כב). ועשויה (יח' מא כה). אל תקראנה לי (רות א כ). מסורה זו נמצאת גם בכתב-יד לדב' א, כב. כתיב לב בפסוק שלנו (שמ' א, יט) היה תחילה מלא, ורק לאחר מכן נמחקה היו"ד ונוספו שתי הערות מסורה קטנה (בפס' יט ובפס' יז הסמוך לו)

12 גם הש"ך (י"ד ערה סעיף ו) מזכיר את 'התיקונים שנעשו באמשטירדס'.

13 ברויאר, כתר, עמ' 311-314.

14 ברויאר, כתר, סעיף 4. נוסח התימנים במקומות אלו מתאים לנוסח המסורה.

15 מכל תשעת המקומות, עדויות המסורה החזקות ביותר לנוסח או"ת הן לגבי 'בעור'; כתיב-היד לבש-תומכים בנוסח זה. ועיין ברויאר, כתר, עמ' 85, הערה 2. אך ראה להלן עמ' 336.

16 ברויאר, כתר, סעיף ג.1.

התומכות בכתיב חסר במקום זה. גם בכתיב ק נמצאת אותה הערה במסורה הגדולה ל'ח' מא כה. המסורה הגדולה של א ל ק מונה אם כן חמישה 'אליהן' במקרא, ואינה מתייחסת בפירושו לכתיבה של תיבה זו. ייתכן שמניין חמישה 'אליהן' לא בא אלא להבדיל תיבה זו מתיבות 'אליהם' 'אלהם' הדומות לה. לא מצאתי עדות מפורשת במסורה שתתמוך בדעה שכל חמשת 'אליהן' במקרא הם מלאים, אך יתכן שמסרני א ל ק לא הכירו, או לא קיבלו, את המסורה המנוגדת, הגורסת ארבעה מלאים ואחד חסר. מסורת זו מיוצגת בכתיב ש (מסורה גדולה ש'מ' א; מסורה קטנה ש'מ' א, יט; דב' א, כב) בכתיב שן (מסורה גדולה וקטנה בש'מ' א, יט) ובדפוס ד (מסורה גדולה ש'מ' א, יט; מסורה קטנה בכל חמשת הפסוקים).¹⁷

(ד) לדוגמה 7, 'רע'ך' מלא, לא מצאתי סיוע משום מסורה. המסורה הגדולה של ל בשמ"ב יב, יא סותרת בפירושו כתיב זה: 'ב' מל ונתתי לרעך ושכב (שם) שמע נא יהושע (זכ' ג, ח) וכל כתיביא דכותהון בר מן משלי חוץ לך התרפס ורהב רע'ך (מש' ו, ג)'.¹⁸

כך עולה גם מן המסורה הגדולה של ד בשמ"ב ו, ג (אף על פי שלשונה משובש בתחילתו). אף בכתר מופיעה הערת מסורה בעניין כתיב 'רע'ך' (בשמ"ב שם), אך היא מתייחסת רק לכתיב נביאים וכתובים, כדרכו של מסרן הכתר למעט במסורה כוללת. דומה שאף מהערה זו יש מקצת ראיה שכתביב 'רע'ך' בתורה הוא אחד, וממילא חסר, שאם לא כן, היתה התייחסות במסורה שבכתר אף לתורה.¹⁸

(ה) לגבי דוגמה 8, 'יובל היא' ביו"ד, אין ספק שכתביב זה הוא בניגוד למסורה. אחד-עשר המקומות בתורה שבהם 'היא' נכתבת ביו"ד נימנו במסורה במקומות רבים (ש, במ' ה, יג; ד בר' לח, כה; ל ש בר' יד, ב) ונימנו אף מחוץ לספרות המסורה (אדר"ג נו"א לד, ד [שכטר, נא ע"א]; מסכת סופרים ו, 19). אין ספק שבחלק התורה החסר עתה מן הכתר היתה הערת מסורה שעסקה בעניין זה. על פי רשימת סתהון אין לדעת לאיזה פסוק התכוון, מפני שהביטוי 'יובל היא' מצוי בשלושה פסוקים סמוכים (פס' י, יא, יב).

תופעה מקבילה בכתיב ל ראויה לציון מיוחד. בשבעה מקומות נוספים על אלו המנויים במסורה כותב ל 'היא/והיא' ביו"ד, במקום 'הוא/והוא' בוא"ו.²⁰ אף-על-פי-כן, אין ספק שנוסח ל מנוגד למסורה, שכן בכתיב ל עצמו נימנו במסורה הגדולה בבר' יד, ב אחד-עשר המקראות בתורה שבהם נכתבת המלה 'היא' ביו"ד. בעשרה מהם מצויה גם הערת מסורה קטנה (פרט לבר' לח, כה). אף באחד משבעת המקראות הנוספים אין הערת מסורה שתתמוך בכתיב. מכאן שכתביב זה הוא פליטת קולמוס של הסופר, ואינו מיוסד על מסורת מוסמכת.

כתיב התורה בכתר היה ידוע עד היום רק בארבעה-עשר העמודים ששרדו מן התורה, הם או

17 מסורה קטנה המציינת חמישה 'אליהן' בלא לפרט מצויה במקורות הבאים: א. רות א, כ; ק. יח' מא, כה; ל. רכ' א.

כב; יח' מא, כה; רות א, כ; ב ש'מ' א; ש' ש'מ' א, יז. אך אין לראות בהערות אלו הוכחה לכתיב מלא או חסר.

18 בעניין מיעוט הכתר במסורה כוללת ראה: ברואר, כתר, סעיף ו.29. בכל מקום בכתר כשהערות מסורה גדולה

עוסקת בשניים מחלקי התנ"ך (או באחד מהם ובספר נוסף) — המלה הנדונה מופיעה בשאר המקומות בתנ"ך

ככתיב אחד או שאינה מופיעה כלל. פירוט ההערות: שופ' ד, ג ותבוא; מל"א ז, ל כיר; שם יד, טו אבותיהם; שם

כ, ל החומה (ארבעים ושנים מלאים בני"ך מחוץ למלכים ואין חסרים); מל"ב כ, יחזקיהו; יש' לו, ב הסופר;

יח' כ את-שבתתי; תה' קלה, יח בטח.

19 שני מקורות אלו רומזים למסורת קדומה של עשרה 'היא' בתורה (הראשון על פי ההקשר), אך מסורת זו נדחתה

על ידי בעלי המסורה.

20 בר' יט, כ; כו 21; י, ש'מ' א, טז; וי' ה, יא; יג, ו; כ, יח. ראה: ברואר, כתר, פרק ג, הערה 8.

תצלומיהם, ובכמה עשרות מקומות שנכללו בחוברת בשם 'מאורות נתן'. חוברת זו כוללת את תשובותיו של הרב מנשה סתהון עצמו לשאלות בענייני כתיב, טעמים וגעיות, ששלח אליו רבי יעקב ספיר.²¹ כל הנתונים האלה עולים בקנה אחד עם המידע החדש לגבי כתיב התורה כולו.²² אגב בירור הכתיב בכתר ארם צובה נלמד פרק בתולדות התפשטות נוסח הכתיב של רמ"ה-או"ת בישראל, ונדון חלקם של 'תיקוני הסופרים' של אמשטרדם בהפצתו של נוסח זה. נוסח זה, שנוסד על 'ספרי ספרד', שהם המוגהים והנאמנים שראוי לסמוך עליהם' (ככתוב בחתימת ספר 'אור תורה'), התקבל בקהילות הספרדים ואף אצל האשכנזים, והוא ראוי להיקרא הנוסח הספרדי-אשכנזי של התורה, להבדיל מנוסח יהודי תימן.

ה. הגעיות

1. רשימת הגעיות

קאסוטו העתיק ברשימותיו למעלה ממאה וחמישים תיבות מספר בראשית, וציין אם יש בהן געיה או לא. מלבד זאת סימן קאסוטו על דפי תנ"ך (הוצאת לטריס) שבידו את הגעיות בשלושה פרקים מספר בראשית (פרקים ב, ה, יב).¹

פרופ' י' ייבין חקר את הניקוד ואת הטעמים שבכתר, מייין את הגעיות לסוגים ולסוגי-סוגים, והצביע על הכללים ועל הנטיות בסימוני הגעיות בכתר.² אף על פי שהעתקתו של קאסוטו מספר בראשית לא היתה לנגד עיני ייבין בעבודתו, ברוב-מכריע של המקרים, העובדות שהביא קאסוטו מתאימות לתיאוריו של ייבין. (בחומר מסוג זה, רחוק הרבה שתמצאנה 'סתירות', מכיוון שברוב המקרים אין לגעיות כללים אחידים אלא נטיות סטטיסטיות בלבד. פה ושם נלמשל בעניין געיות משורשי הי"ה חי"ה) תוספת הנתונים משנה במעט את התמונה הסטטיסטית המתוארת ע"י ייבין. נעיר פה כי מבחינה כמותית היחס בין נתוני קאסוטו ובין כלל הנתונים ששרדו בכתר לגבי טעמי כ"א ספרים הוא לערך 1:50).

להלן אביא את המלים שהעתיק קאסוטו, כשהן ערוכות על פי סדר המקרא; ציון הפרק והפסוק הינו תוספת. בחומר הלקוח מפנקס רשימותיו של קאסוטו סימנתי רק את פרטי הניקוד והגעיות שהעתיק קאסוטו. בסוגריים יוצג נוסח כתב-יד ל, יוגדר סוג הגעיה, ויצוין הסעיף המתאים לסוג זה בספרו של ייבין. במזבאות מסימוניו של קאסוטו בתנ"ך לטריס הבאתי את הניקוד ואת הטעמים במהדורה זו³ ואת הערת קאסוטו המתייחסת בדרך כלל רק למציאות הגעיה בכתר במקום הנדון או

21 הנתונים האלו פורסמו בחלקם בעיתון 'הלבנון', וגושן, מאורות נתן, גילה את כולם בכתב-יד. פרסום מלא ודיון בעניין מצוי בשעת כתיבת שורות אלו בדפוס (ב'לשונוני' על יד ר' זר), וטרם עיניתיו בו. תוספת בשעת ההגהה: ראה ר' זר, 'מאורות נתן לר' יעקב ספיר', לשוננו נ (ניסן-תמוז תשמ"ו), עמ' 151-213. ארבעה מקומות הכלולים ברשימת סתהון מצויים אף ב'מאורות נתן' (מס' 1, 5, 9, 11).

1 בפנקס 'רשימות חלב', אשר סימנו ה-15. חלק זה של תנ"ך לטריס מסומן 14n. בסוף 'רשימות חלב' מעיר קאסוטו: 'השויתי במהדורת לטריס הגדולה: בראשית ב בראשית ה בראשית יב'.

2 ייבין, כתר.

3 במקומות שיש במהדורת לטריס געיה וקאסוטו העיר 'כלי' — לא סימנתי געיה.

היעדרה; ⁴ גם פה הובא בסוגרים נוסח ל וצוין סוג הגעיה. מקום שקאסוטו לא העיר עליו בפירושו א הובא. אשלב פה גם הערות בודדות של קאסוטו על ניקוד ודגשים. קאסוטו רשם גם את דרך מון הרפה במקומות מסוימים, פרטים אלה לא הבאתי במאמר זה. ההערות המסומנות [ת] תבו במקורן על ידי קאסוטו באיטלקית. בסוף הפרק נעסוק בחילופי בן-אשר ובן-נפתלי בבראשית ובאותיות גדולות וקטנות.

בראשית

ק א

יהי אור וַיְהִי ל
 ויהי ערב ויהי בקר ל
 תמיד בגעיא ל
 (ועוד)

ל יהי אור וַיְהִי אֹר; מוקפת לתיבה שטעמה בראשה; יח. 6.
 ל וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר; געית ויהי מוקפת לתיבה שטעמה
 בראשה במשרת ובמפסיק; יח. 6]

ק ב [סימונים שרשם קאסוטו בתנ"ך לטריס]

ל לעשות בלי געיא	ל לעשות: ללא געיה קלה. ייבין טו]
תולדות כנ"ל	ל תולדות]
כהבראם כן	ל כהבראם: קלה באתנח. טו. 23 I 3 ³
יהיה כן	ל יהיה: געיית יהיה במשרת. יח. 4.]
לעבד בלי	ל לעבד]
את האדמה בלי געיא	ל את האדמה: מופיע גם ברשימות קאסוטו]
יעלה בלי	ל יעלה]
האדמה בלי	ל האדמה]
את האדם בלי	ל את האדם]
מן האדמה כן	ל מן האדמה: ככ. 5.]
וטוב למאכל כן	ל וטוב למאכל: קלה באתנח. טו. 23; תנועה קטנה לפני חטף — אינו שכיח במבנה כזה; מצוי גם ברשימות]
החיים כן	ל החיים: טו. 30.]
החווילה כן	ל החווילה: ככ. 5.]
וזהב [בגליון]: וזהב	ל וזהב: אס במתג וכחטף-פתח ג. 14.]
הרביעי נדמה בלי	ל הרביעי]
את האדם בלי	ל את האדם]
האדם בלי	ל האדם]
אעשה לו בלי	ל אעשה לו]
מן האדמה בלי	ל מן האדמה]

יט-כה	וכן הלאה כל האדם	
כג	לְקַחְהָ זֹאת כֵּךְ	לְקַחְהָ זֹאת; חטף לפני גרונית קמוצה, ג. 17; אַס מעיד על חטף ואינו מתייחס לגעיה]
כד	יַעֲזֹב־אִישׁ כֵּךְ	לְ יַעֲזֹב־אִישׁ; קלה בתיבות מוקפות, טו. 1.]
כה	וַיְהִי כֵךְ	לְ וַיְהִי; געיית ויהיו נדירה במהפך, יח. 5.]

פרק ג [רשימות]

יז	כּי שּׁמַעַת לְקוֹל אִשְׁתְּךָ	לְ אִשְׁתְּךָ
	בתי זוּאת [במלה אִשְׁתְּךָ] יש דגש כרגיל ועוד תחתיו נקודה בדיו בהירה.	
	אֲרוּרָה הָאֲדָמָה בַּעֲבוּרְךָ	לְ הָאֲדָמָה; געיה קלה בפשטא, טו. 30.]

פרק ד

[הצורות]	קְטָלָה קְטָלוּ על הרוב בלי געיא, אבל	
כב	וַצַּלָּה גַם הִיא יִלְדָּה	לְ יִלְדָּה; בפשטא! טו. 30.]

פרק ה [סימונים בתנ"ך לטריס]

ב	במקום בַּדְמוֹת וּבְדְמוֹת וכן תמיד	[קשה להבחין בין מרכא וגעיה, יא. 2.]
ג	אחר כַּצְלָמוּ נקודה כַּצְלָמוּ	
ד, ז, י	הוֹלִידוּ בלי געיא	לְ הוֹלִידוּ, בכתב יד ל נמחקה געיה בכולם]
ט	אֶת־קִינֹן אֶת־(!)	לְ אֶת־קִינֹן; סימונו של קאסטרו אינו ברור, כנראה מתכוון לניקוד צירה במלה את]
יב	מִהִלְלָאֵל בלי געיא	לְ מִהִלְלָאֵל
יג	אַחֲרֵי הגעיא מתחת אולי מפני קוצר המקום	לְ אַחֲרֵי; טו. 30.]
	אֶת־מִהִלְלָאֵל יש געיא	לְ אֶת־מִהִלְלָאֵל
טו	מִהִלְלָאֵל כנ"ל	לְ מִהִלְלָאֵל
טז	מִהִלְלָאֵל בלי	לְ מִהִלְלָאֵל
יז	מִהִלְלָאֵל יש געיא	לְ מִהִלְלָאֵל (הגעיה נמחקה); געיה קלה בזקף, טו. 29.]

פרק ה [רשימות]

ג	וַיְחִי אָדָם	לְ וַיְחִי אָדָם; געית ויהי במשרת יח. 6.]
ו	וַיְחִי־שֵׁת	לְ וַיְחִי־שֵׁת; העדפת זקף גדול על געיה, כב. 20.]

[ל וַיְחִי-שָׁת; ברביעי, מוקף לחיבה שהטעמה בראשה, יח. 6]	וַיְחִי-שָׁת
[ל וַיְחִי אָנוּשׁ (ט) וַיְחִי אָנוּשׁ (י)]	וַיְחִי אָנוּשׁ
[ל וַיְחִי קִינֹן (יב) וַיְחִי קִינֹן (יג) — געיה מחוקה)]	וַיְחִי קִינֹן
[ל וַיְחִי מֵהֶלְלָאֵל (טו) וַיְחִי מֵהֶלְלָאֵל (טז); בכל שש ההיקריות האחרונות מלת 'ויחי' במשרת, יח. 6]	וַיְחִי מֵהֶלְלָאֵל
[כנראה כחם, המונח סומן על-ידי קאסוטו בטעות?; ל וַיְחִי-יָרֵד]	וַיְחִי-יָרֵד
[ל וַיְחִי-יָרֵד; מוקף לחיבה המוטעמת במפסיק והטעמה בראשה, יח. 6]	וַיְחִי-יָרֵד
[ל וַיְחִי חֲנוּךְ; בכתיב ל מחיקה; יח. 6]	וַיְחִי חֲנוּךְ
[ל וַיְחִי מִתּוֹשֶׁלַח (כה) וַיְחִי מִתּוֹשֶׁלַח (כו); קאסוטו מעיר גם פה על נקודה מעל האות ח"ית במלה 'ויחי']	וַיְחִי מִתּוֹשֶׁלַח
[ל וַיְחִי-לָמֵךְ; העדפת זקף גדול על געיה, כב. 20]	וַיְחִי-לָמֵךְ
[בפרק יש שש דוגמאות בפשטא, אחת בגרש (פס' ה) ואחת במונח (פס' ד, ופה גם עדות של אס); ל כולן בגעיה פרט לפס' יז וַיְהִי־וּ (מחיקה); יח. 5]	וַיְהִי־וּ תמיד [ת]
[בפרק יש חשע דוגמאות וכולן בפשטא; ל כל הדוגמאות בגעיה פרט לפס' יג אַחֲרַי (מחיקה); טו. 30]	אַחֲרַי תמיד [ת]

ק ו

וַיְחִי־וּ נח מצא חן בעיני ה'

ק יא

[ל וַיְחִי-שָׁם; געיית ויהי במפסיק, יח. 6]	וַיְחִי שָׁם
[ל וַיְחִי אַרְפַּכְשָׁד; געיית ויהי במשרת, יח. 6]	וַיְחִי אַרְפַּכְשָׁד בלי געיה
[ל וַיְחִי-שָׁלַח; במפסיק]	וַיְחִי שָׁלַח
[טו — העדפת זקף גדול על הגעיה, כב. 20, ל וַיְחִי-עֶבֶר; יז — ברביעי, מוקף לחיבה שטעמה בראשה; חריג לחיאורו של ייבין יח. 6; ל וַיְחִי-עֶבֶר]	וַיְחִי עֶבֶר בלי פעמיים
[יח — בטפחא; חריג כמו הקודם יח. 6; ל וַיְחִי-פֶלֶג]	וַיְחִי פֶלֶג פעם בלי געיה
[יט — ברביעי — מוקף לחיבה שטעמה בראשה יח. 6; ל וַיְחִי-פֶלֶג]	וַיְחִי פֶלֶג בפעם בלי געיה
[כ, כא — שניהם במשרתים; ל וַיְחִי רָעוּ — וַיְחִי רָעוּ]	וַיְחִי רָעוּ פעמיים בלי געיה
[ל וַיְחִי שָׂרוּג — וַיְחִי שָׂרוּג]	וַיְחִי שָׂרוּג כנ"ל
[ל וַיְחִי נָחוּר — וַיְחִי נָחוּר; בארבעת הפסוקים האחרונים ויחי במשרת]	וַיְחִי נָחוּר כנ"ל
[ל וַיְחִי-תָרַח; מוקף לטפחא, יח. 6]	וַיְחִי תָרַח

'אחרי' כמעט תמיד בגעיא בפרק

זה אבל

כג **ויחי שרוג אחרי בלי**
 [כל השאר בפשטא וזה לכדו בחביר; טו.17. ל בפרק פעמיים
 אַחְרִי בגעיה (פס' יא ופס' יג) ושש פעמים ללא געיה]

פרק יב [סימונים בתנ"ך לטריס]

א	ממולדתך כך	ל וממולדתך; טו.22
ב	ואעשך כך	ל ואעשך; טו.30
	ואברךך בלי געיא	ל ואברךך; כב.5
	ואגדלה בלי	ל ואגדלה
	והיה בלי	ל והיה; יח.8 חריג
ג	ואברכה לא [געיה בו"ו] כן [געיה	ל ואברכה; העדפת הגעיה הקרובה לטעם, טו.40; הריש בחטף
	כבוי"ת] ב	פתח, ג.26
	מברכיך כך	ל מברכיך; ג.26
	האדמה בלי	ל האדמה
ד	פאשר בלי	ל פאשר
ה	ויצאו בלי	ל ויצאו
ו	ויעבר בלי	ל ויעבר
	והפנעני	ל והפנעני; מבנה סדיר לא-משוכח, יב.25
ח	לבית אל כך	ל לבית אל; קלה בהברה סגורה, יו.3
	אהלה בלי	ל אהלה
	ויבן שם כך	ל ויבן שם; קלה בתיבה מוקפת, טז.1
	לה כך	ל לה' (שם הויה); טו.24

פרק יב [רשימות]

יב	ואמרו והרגו וכאלה בלי געיא	ל ואמרו והרגו; שורה זו נכתבה בפעם הראשונה שקאסוטו ראה את הכתר ונוכח לדעת ששיטת הגעיות שבו שונה מן המקובל בדפוסים
יג	ייטב לי בגעיא	ל ייטב לי; טו.22
	בעבורך בלי געיא	ל בעבורך
טו	ויהללו	ל ויהללו; סימון שווא הרומות בגעיה ובחטף ג.32
טז	וחמרים ועבדים ... ואתנת	ל וחמרים ועבדים ... ואתנת; סימון געיה קלה בכתר נפוץ בזקף ובמיוחד בפשטא ונדיר בטפחא
כ	וישלחו	ל וישלחו; געיה כבדה במבנה סדיר במשרת, הסכמה, יב.17

רק יד

[ל וַיְהִי: געיית ויהי ברביע, יח.6]	וַיְהִי בִימֵי אֲמֹרֶל
[ל כְּדָרְלַעְמֹר תוֹקֵן מִשְׁתֵּי מַלְיִם לֵאחֶת; גַּם אִסּוּ מַעִיד שְׁהִיא מֵלֵה אַחַת, ט.2]	כְּדָרְלַעְמֹר
[ל חֲבָרוּ: כב.5]	כָּל אֱלֹהֵי חֲבָרוּ
[ל עֲבָדָן]	עֲבָדוּ אֶת כְּדָרְלַעְמֹר
[ל הָאֵימִים: כב.5]	וְאֵת הָאֵימִים
[ל הַעֲמַלְקִי: העדפת הגעיה הקרובה לטעם, טו.40]	הַעֲמַלְקִי
[ל הָאֲמֹרִי: כב.5]	הָאֲמֹרִי
[ל בַּחֲצֹנֵן תִּמְרָ: סימון שווא הדומות בגעיה ובחטף, ג.32]	בַּחֲצֹנֵן תִּמְרָ
[ל בָּאֵרֶת בָּאֵרֶת: הראשון במשרת והשני בפשטא?]	בָּאֵרֶת בְּלֹא גַעִיא בָּאֵרֶת בְּגַעִיא

ק כא

ביום הגמל את יצחק נקודה בתוך ח

— אבל כל הנקודות ממין זה כתובות

כדיו יותר בהיר מהשאר.

[ל וַיִּקְחֵם-לָחֶם: געיה לתיקון הקריאה וגעיה ככדה, יט.7]	וַיִּקְחֵם-לָחֶם
[ל וַיִּשְׁלַחָה: ככדה סדירה במפסיק יב.1]	וַיִּשְׁלַחָה

[הסגול באות ח] על המחק.

כִּי אָמְרָה אֵל אֲרֵאָה

וְתִשָּׁק בְּלִי שׁוֹא בְּסוּף אֲבָל

וְתִבְדָּךְ לַמַּעֲלָה [טו]

[ל וְתִשָּׁק: השמטת השווא מוזרה ונוכעת כנראה

משכחת הנקדן]

[ל בְּאֵלְקִים: קלה בפשטא, טו.30]
 הַשְּׁבַעָה לִי בְּאֵלְקִים || [ל בְּעָבוֹר: קלה בפשטא] | בְּעָבוֹר |
| [ל תְּהִיָּה-לִי: געיית היה בתיבה המוקפת לתיבה שטעמה | תְּהִיָּה לִי לַעֲדָה |
| כראשה, יח.4] | |

הוא ממעיט מאד בגעיא אבל

במקומות שרשמתי כאן הוא כותב

געיא

[מהערה זו משתמע שרשומות כאן כל הגעיות שבפרק כא]

ק כב

ולך לך אל ארץ המוריה. השוא

בולד כתוב כדיו יותר בהיר, ונראה

שהוסיפו אותו לאחר זמן כי המנקד

הראשון לא כתבו.

אל ארץ המזריחה	ל אֶל־אֶרֶץ הַמְּזֵרִיחַה; טו. 23. קאסוטו עסק בגעיות, וכנראה אין לייחס משמעות לכתוב המלא]
ג וַיַּחְבֹּשׁ	ל וַיַּחְבֹּשׁ; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
ד וַיִּרְא אֶת הַמְּקוֹם מֵרַחֵק	ל וַיִּרְא; צורת המרכא והגעיה דומות, יא. 2]
ה שְׁבוּ־לָכֶם	ל שְׁבוּ־לָכֶם פֹּה; נטייה לסימון געיה בחטיבת הפשטא, טו. 3]
עִם־הַחֲמֹר	ל עִם־הַחֲמֹר; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
וַיִּשְׁתַּחֲוֶה	ל וַיִּשְׁתַּחֲוֶה; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
הַמֵּאֲכֵלֶת	ל הַמֵּאֲכֵלֶת; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
ט וַיַּעֲרֹךְ	ל וַיַּעֲרֹךְ; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
את העצים —	האתנח אינו נראה.
אולי דעה אך אין לו כל סימן, עקבות	
החיריק נראים [ת]	ל אֶת־הָעֵצִים
וַיַּעֲקֹד	ל וַיַּעֲקֹד; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
— הדגש כחוב בדיו בהיר, כנראה	
מאוחר [ת]	
יב את יְחִידָךְ	ל אֶת־יְחִידָךְ; טו. 122 ¹]
יג נֶאֱחָז — בפתח	ל נֶאֱחָז
יז אֲבָרְכֶךָ	ל אֲבָרְכֶךָ; אין חטף בא באותיות הדומות לפני ך הנוכח, ג. 31]
יח והתברכו	ל וְהַתְּבָרְכוּ; ניקוד הר' על פי הכלל בדקה"ט, ג. 26]
— הדגש באות ב' נוסף בדיו בהיר [ת]	
כד וּפְלִגְשׁוֹ	ל וּפְלִגְשׁוֹ; שם הנוטה לקבל געיה קלה, טו. 16]

פרק כג

ט בתוככם	ל בְּתוֹכְכֶם; שווא הדומות מסומן בחטף, כנראה ללא געיה, 37-38]
----------	---

פרק כד

א ואברהם זקן בא בימים ניה' בלי געיא	ל וַיְהִי
ג ואשביעך ביה' כגעיא	ל בְּיָהּ; קלה בפשטא, טו. 30]
ה אולי לא תאבה האשה כגעיא	ל הָאִשָּׁה
ז מולדתי	ל מוֹלַדְתִּי
ח ואם לא תאבה האשה	ל הָאִשָּׁה
ט וישבע לו על הדבר הזה	ל וַיִּשָּׁבַע לוֹ; לחיקון הקריאה, בגרונות אחר הטעם לפני למ"ד, ט. 13]

יג	נצב דשאב נקודה בתוך ב"ת.	ל נצב לשאב]
	אולי טיפת דיו שנפלה? או טעות?	
	או בכוונה	
יד	ואמרה	ל ואמרה] ²
טז	והנער	ל והנער; מבנה סדיר במפסיק. יב. 5]

פרק ל

יח	יששכר כרגיל	ל יששכר; ראה בתחילת ספר החילופים, עמ' ה']
----	-------------	---

פרק לז

א	וישב יעקב בגעיא	ל יעקב]
ב	אלה תלדות יעקב בלי געיא	ל יעקב; געיא קלה שכיחה בוקף יותר מברביע. טו. 19]
ז	ותשתחווין.	ל ותשתחווין; מבנה סדיר במפסיק יב. 3]
ט	כוכבים	ל כוכבים; טו. 26]
	משתחווים	ל משתחווים; מבנה סדיר במפסיק. יב. 3]
י	להשתחוו בלי געיא	ל להשתחוו; מבנה סדיר במשרת יב. 16]
יז	שמעתי אמרים	ל אמרים; קלה בוקף טו. 24] ¹
יח	ויתנכלו	ל ויתנכלו; מבנה סדיר במשרת. יב. 16]
יט	בעל החלומות	ל החלומות]
	בל געיא {	
כ		ונהגהו
כב	ויד אל תשלחו בו	ל אל תשלחו בו; קאסטו מתכוין לנקודה בתוך האות ח"ת]
כה	וישאו עיניהם ויראו	ל עיניהם; קלה בפשטא]
	ארחת בלי געיא	ל ארחת]
	נשאים כנ"ל	ל נשאים]
	הלכים להוריד מצרימה	ל הולכים]
	בלי געיא	
כז	ויאמר יהודה אל אחיו במקום זה	
	יתכן שיש כחם. כי יש כתמים בכל	
	מקום גם מחוץ לאותיות [ת]	
	כי נהרג	ל נהרג; קלה בפשטא]
כז	כי אחינו בשרנו	ל כי אחינו; קלה בתיבה מוקפת טו. 1-3]
זז	וישמעו אחיו	ל וישמעו; מבנה סדיר במפסיק. יב. 1]
ח	ויעברו	ל ויעברו]
	וימשכו	ל וימשכו; מבנה סדיר במפסיק. יב. 1]
	וימכרו	ל וימכרו; מבנה סדיר במשרת יב. 1]

לא	וַיִּשְׁחָטוּ	לְ וַיִּשְׁחָטוּ; מבנה סדיר במפסיק ללא געיה! חריג, יב. 9]
	וַיִּטְבְּלוּ	לְ וַיִּטְבְּלוּ; מבנה סדיר כמשרת, יב. 1]
לב	וַיִּשְׁלַחוּ	לְ וַיִּשְׁלַחוּ; מבנה סדיר במפסיק, יב. 1]
לד	וַיִּקְרַע יַעֲקֹב	לְ יַעֲקֹב; קלה בפשטא, טו. 30]
לו	לְמוֹטִיפֵר	לְ לְמוֹטִיפֵר; טו. 30]

פרק לט

א ויקנהו פוטיפֶר בלי געיה לְ פוֹטִיפֶר; קלה במשרת]

פרק מא

מה	פוֹטִיפֶרֶע בלי שום הערה	לְ פוֹטִיפֶרֶע — ושם תוקן ממלה אחת לשתיים; עיין ט. 2. מקורות נוספים]
נ	יַלְדֵי בֵין העמודות: פתח פוֹטִיפֶרֶע בֵין העמודות: תרתין מלין כתב	לְ יַלְדֵי; הניקוד והערת המסורה הקטנה כבן־אשר]
		לְ פוֹטִיפֶרֶע — תוקן ממלה אחת; עיין ט. 2. מקורות נוספים ועדות אט]

עשרת הדברות

ואתחנן (דברים ה) עשרת הדברות טעמים כפולים

ו	אֲנֹכִי גֵעִיָא	לְ אֲנֹכִי]
ח	וּאֲחִיכִי בִי אֲנֹכִי הִיָא אָ וּנְמַחַק	לְ כִי אֲנֹכִי; כנראה מחיקה של געיה בכתר]
ט	לְאֵלֹהִים גֵעִיָא	לְ לְאֵלֹהִים]
	שמות עשרת הדברות (פרק כ) גם כן טעמים כפולים וגם שם	
ב	אֲנֹכִי הִרְאִישׁוֹן תּוֹקֵן מִן אָ	לְ אֲנֹכִי; ואולי היה בכתר סימון שמשמעו כי הגעיה היא רק בטעם התחנות]
ד	וּאֲחִיכִי בִי אֲנֹכִי	לְ כִי אֲנֹכִי]
ה	לְאֵלֹהִים	לְ לְאֵלֹהִים]

2. הגעיות על פי סוגיהן

הדוגמאות שרשם קאסוטו הינן לקט מקרי, ועל כן אין בהן משמעות המאפשרת הסקת מסקנות על פיהן בלבד. אף על פי כן נסקור כאן את הגעיות שנרשמו על-ידי קאסוטו על פי סוגיהן.

חטף באות לא גרונית (ייבין, פרק ג)

אחרי ויו החיבור: וְהָבָה [בר', ב, יב].
אחרי תנועה קטנה: לְקַחְהָ זֹאת [כ, כג].

משורש בר"ך : **אַבְרָכָה** יב. ג. : **מִבְרָכֶיךָ** [שם] : **והתברכנו** [כב. יח].
 ובאותיות הדומות : **אַבְרָכָךְ** יב. ב. : **וַיְהַלְלוּ** יב. ט. : **קָחְצֵצוּ** [יד. ז] : **אַבְרָכָךְ** [כב. יז] :
בְּתוֹכְכֶם [כד. ט].

רוב המקרים מסומנים בשווא ובגעיה, פרט ל'ברך' שאחריו 'ך' הנוכח, ופרט למלים 'בתוככם' ו'התברכו' שבהן חטף-פתח כנראה ללא געיה.

מלים מורכבות (יבין, פרק ט)

הערת המסורה בנושא זה, שהיתה כתובה בסוף הקונטרס שלפני הכתר, נדונה לעיל עמ' 302 'אילך'.

מהכתר גופו ציין קאסוטו את : **לְבֵית־אֵל** [יב. ח] — מצוין גם ב־אס : **כְּדָרְלֵמַר** [יד. א] — מצוין גם ב־אס ובמסורה שלפני הכתר ; **פּוֹטֵי פְרָע** [מח. מה, נ] מצוין גם ב־אס. קריאת 'פוטי פרע' כשתי מלים מצוינת באמצעות הטעמים, והכתיבה כשתי מלים מצוינת במסורה הקטנה. אך מרשימת קאסוטו ראה שהסופר כתב שם זה כמלה אחת.

עיות כבדות (יבין, פרק יב)

מלים במבנה משובח המוטעמות במפסיק :

יְשַׁלְחֶנּוּ [כא. יד] : **וַיִּחַבֵּשׁ** [ג. א] : **עַם־הַחֲמֹר** [כב. ה] : **וַיִּקְשְׁחוּ** [שם] : **הַמַּאֲכָלֹת** [כב. ו] : **וַיַּעֲרֹךְ** [כב. ט] :
וַיַּעֲלֶה [שם] : **וַהֲנַעַר** [כד. טז] : **וַתִּשְׁתַּחֲוּי** [לו. ז] : **מִשְׁתַּחֲוִים** [לו. ט] : **וַיִּשְׁמְעוּ** [לו. כז] : **וַיִּמְשְׁכוּ** [לו. כח] :
יְשַׁלְּחוּ [לו. לב].

חריג ללא געיה : **וַיִּשְׁחָטוּ** [לו. לא] : יש להעיר שמלה זו היא במשקל נדיר **מִתְפַּלְּעִים**, מעין צירוף של משקלי **מִתְפַּלְּעִים מִתְפַּלְּעִים**. אותה מלה במקומות אחרים בכתר (שמ"א א, כה ועוד) — געיה.

כונה משובח במשרת ללא געיה :

הַשְּׁתַּחֲוֹת [לו. יז] : **וַיִּמְכְּרוּ** [לו. כח] : **וַיִּטְבְּלוּ** [לו. לא].

חריגים בגעיה : **וַיִּשְׁלְחוּ** יב. כ — הסכמה : **וַיִּתְנַקְלוּ** [לו. יח] — וכן ל

כונה לא משובח : **וַהֲנַעֲנִי** [יב. ו].

ס געיית הגרונית בסוף התיבה, במשרת : **וַיִּקְחֶלֶם** [כא. יד].

עיות קלות (יבין, פרקים טו-טז)

לו הן רוב הגעיות שהעתיק קאסוטו, מנינו אותן במקומן, ואין כאן מקום לחזור ולפרטן.

עיה קלה סגורה (יבין, פרק יז)

בֵּית־אֵל [יב. ח].

געיית השורשים 'היה' 'חיה' (ייבין, פרק יח)

געיית הגרונית לפני יו"ד

במבנה 'היה' [יח.4] — במשרת: **יְהִיָּה** [ב.ה]; מוקף לתיבה שטעמה בראשה: **תְּהִי־לִי** [כא.ל].
 במבנה 'היו' [יח.5]: **יְהִיּוּ** [ב.ה]; **יְהִיּוּ** שמונה פעמים (בפרק ה יש שש דוגמאות בפשטא, אחת בגרש [פס' ה] ואחת במונח [פרק ד] — כל הדוגמאות בגעיה).
 במבנה 'היו' [יח.8]: **יְהִיָּה** [ב.ב] — על פי תיאורו של ייבין יש פה חריג, ייבין מציין שבמבנה זה יש תמיד געיה, במפסיק ובמשרת. ייתכן שיש להבחין בין 'היו' ובין 'היה', כדרך שציין ייבין שנטיית 'אָהִיָּה' לגעיה חלשה מנטיית 'היה' [יח.4].

געיית 'יהי' [יח.6]

במשרת אין געיה: **יְהִי אָדָם** [ה.ג]; **יְהִי אֲנִי־שׁ** [ה.ט-י]; **יְהִי קִינָן** [ה.יב-ג]; **יְהִי מֵהַלְלָאֵל** [ה.טו-טז];
יְהִי חֲנוּךְ [ה.כא]; **יְהִי מִתּוֹשֵׁלַח** [ה.כה-כו]; **יְהִי אֲרַפְכְּשָׁד** [יא.ג]; **יְהִי רַעוּ** [יא.כ]; **יְהִי רַעוּ** [יא.כא];
יְהִי שְׂרוּג [יא.כב-כג]; **יְהִי נַחוּר** [יא.כד-כה].
 מוקפת לתיבה שטעמה בראשה: **יְהִי־אֹר** [א.ג]; **יְהִי־עֵרֵב** ו**יְהִי־בָקָר** [א.שש פעמים]; **יְהִי־שֵׁת** [ה.ז]; **יְהִי־זָרֵד** [ה.יט]; **יְהִי־שֵׁם** [יא.יא]; **יְהִי־שֵׁלַח** [יא.טו]; **יְהִי־פֶלֶג** [יא.יט]; **יְהִי־תִרְחַח** [יא.כו].
 חריגים ללא געיה: **יְהִי־עֵבֶר** [יא.יז]; **יְהִי־פֶלֶג** [יא.יח].
 העדפת זקף גדול על הגעיה: **יְהִי־שֵׁת** [ה.יז]; **יְהִי־זָרֵד** [ה.יח]; **יְהִי־לְמַךְ** [ה.כח]; **יְהִי־עֵבֶר** [יא.טז].

געיה לתיקון הקריאה (ייבין, פרק יט)

הגרונית בסוף התיבה: **יְהִי־לְחֵם**⁵ [כא.יד]; **וַיִּשְׁבַּע לוֹ** [כד.ט].

3. חילופי בן־אשר ובן־נפתלי

קאסוטו בדיק את התאמת הניקוד והגעיות שבכתר לשיטת בן־אשר, על ידי השוואת רשימת החילופים לספר בראשית עם הכתר.
 כיוון שקודם לבדיקתו של קאסוטו פרסם ליפשיץ רק את חלקה הראשון של רשימת מישאל בן־עוזיאל⁵, בחר קאסוטו להתרכז בעבודתו בספר בראשית, הוא סימן את תוצאות ההשוואה בעפרון אדום על גבי חוברת החילופין שבידו.⁶ קאסוטו רשם 'נכון' בציידו החיצוני של העמוד, על יד הפסוקים שמצאם מתאימים לשיטת בן־אשר. ההסכמות של בן־אשר ובן־נפתלי לא נבדקו על ידו, ורק במקום אחד (לב, יח' כ"י יַפְגֹּשְׁךָ') העיר 'נכון'.⁷

5 מבראשית עד פרשת קרח. Ben Asher-Ben Naftali, Bonn 1935. המהדורה השלמה של ספר החילופים הופיעה בשנת 1965.

6 סימנו של ספר החילופים ברשימותיו 2. ברשימות חלב' (15ה), העיר קאסוטו: 'השוותי מישאל בן עוזיאל על בראשית — עיין בספר'.

7 עדות על הכתר במקום זה נמצאת גם כא.

במקום אחד נמצאה אִי־התאמה. ליפשיץ הדפיס בבר' לו, י: 'ב"א רעואל בן־בשמת ב"נ בן־בשמת אשת', וקאסוטו רשם בגליון: 'בן־'. כוונתו הייתה שבכתר אין געיה במקום זה.⁸ אולם מן הנתונים שמסר לי פרופ' ייבין⁹ על פי כרטסת החילופים שערך עולה, כי מה שהדפיס ליפשיץ בחילוף זה אינו מתאים לעדויות רבות ולקטעי גניזה שגירסתם משובחת. על פי מקורות אלו¹⁰ החילוף הוא הפוך: לבן־אשר אין געיה ולבן־נפתלי יש. נוסח הכתר מתאים אם כך לשיטת בן־אשר גם במקום זה.

במקום אחר (בר' מו, כג) הדפיס ליפשיץ: 'ב"א ובני־זן חשים מקף ב"נ ובני זן מארכה', בצידו השמאלי של הדף רשם קאסוטו לגבי חילוף זה ושכניו 'נכון', ובצידו הימני רשם 'זן'. כוונתו הייתה לומר שהטעם במלה 'זן' הוא טפחא, ולא מרכא כפי שהדפיס בטעות ליפשיץ. מאוחר יותר הוסיף קאסוטו בעפרון 'זכן לונדון' (= כתב־יד B.M. Or. 4445) כלי מקף, $L (=] \text{ל} \text{ובני־זן})$. אך מהערה זו שנכתבה למעלה משלוש שנים לאחר הביקור בחלב¹¹ אין להסיק בשום אופן שבכתר לא היה מקף בין המלים 'ובני זן'.

נוסח הכתר מתאים אפוא לשיטת בן־אשר בכל החילופים בבראשית.

4. אותיות גדולות וקטנות

בעניין זה רשם קאסוטו רק נתונים בודדים. ביומנו ציין, שבמלים 'בהנואם' (בר' כד, 'ויקרא' (וי' א, א), אין אותיות קטנות כמקובל. ברשימותיו כתב קאסוטו: 'שמע נדב' ו. ד] אין ע רבתי; אחד [שם] קצת יותר גדולה — לא הרבה ואין שום הערה; וכן בת' של בראשית [א, א].¹² נתונים אלו מתאימים, באופן כללי, לידוע על כתבי־היד הקדומים של המסורה, הממעטים בסימון אותיות גדולות וקטנות. על פי ש' שניציר¹³ כולל ל רק ארבע אותיות גדולות, כולן בתורה, וביניהן 'שמע' ו'אחד'. הכתר שונה ממנו בכך שאין בו אות גדולה ב'שמע', ובכך שיש בו אות גדולה ב'בראשית' ו'ה לה' (דב' לב ו). ניתן לומר שבעניין אותיות גדולות וקטנות אין מסורת אחידה בכתר ארם צובה ובכתב־יד ל.

8 במקום זה, כמוכן, לא רשם קאסוטו 'נכון'. מאוחר יותר הוסיף בעפרון: 'זכן (= ל)'.
9 תודתי לפרופ' ייבין על עזרתו.

10 עדת־דבורים; Ox. b5. 6; Ox. b9, 42-43; קיימברידג' ט"ש D1, 102; והורית הקורא. בכתב־יד ל, ל, 3 — אין געיה; בכתב־יד ש — יש געיה.

11 תצלום כתב־יד ל הגיע לארץ רק בשנת 1947. ראה: שמוש, כתר, עמ' 157.

12 יומנו — מסמך א63; רשימותיו — מסמך 15.

13 שניציר, אותיות, עמ' 254.

ו. הרמב"ם וכתר ארם צובה — פרשיות פתוחות וסתומות וצורת השירות

מסורת ביד יהודי חלב, שכתר ארם צובה הוא 'הספר הידוע שבמצרים', שהרמב"ם קבע על פיו את פרשיות התורה ואת צורת השירות שבתורה. העדות הקדומה ביותר שבידינו למסורת זו היא עדותו של סעדיה בן דוד העדני מן המאה החמש־עשרה.¹ קאסוטו פיקפק בנכונותה של מסורת זו. במאמרו 'התנ"ך של חלב', שנתפרסם בעיתון 'הארץ' מיום כ' בטבת תש"ח (2.1.1948) קבע קאסוטו:

... רגילים לחשוב שהספר שממך עליו הרמב"ם היה דוקא ה'כתר' של ארם צובה. ולכאורה נראה הדבר קרוב מאד. ואולם מרשה אני לעצמי להטיל בזה ספק, מפני טעמים טכניים שאין כאן המקום ליחד עליהם את הדיבור.

נימוקים לקביעתו זו של קאסוטו לא נתפרסמו מעולם, והחוקרים ניסו לשער מה היו נימוקים אלו.² מתוך רשימותיו של קאסוטו ניתן כעת לשחזרם בדיוק. מכיוון שקאסוטו לא כתב בצורה מפורטת על נושא זה, אסקור כאן בפירוט את כל הנתונים שעמדו לפניו ואת כל הערותיו ומסקנותיו בנושא זה, המצויות במקומות שונים. לאחר סקירה זו אפנה לניתוח הנתונים, לאור המחקרים שנתפרסמו בנושא זה עד היום.

קאסוטו בדק את ספר בראשית שבכתר בהיותו בחלב ורשם לפניו:

בספר בראשית כל חלוקת הפרשיות מקבילה למה שכותב הרמב"ם.³

אחר כך בדק את שירת האזינו וכתב:

[...] לא כמו שאמר הרמב"ם [עמ'] יש שלש שורות המכילות יותר ובין הכל סז. ההתחלות: עד זכור כמו ברמב"ם. השורה של 'זכור' מגיעה עד 'ויאמרו לך' ואח"כ [...] 'כנשר' (עד 'אברתו') [...] עם חמת (עד 'בחור'), גם בתולה [...].⁴

קאסוטו ביקש מהרב יהודה עטיה שיבדוק עבורו מספר עניינים שלא הספיק לבדוק בעצמו. בדף הנחיות שכתב לרב עטיה נאמר:⁵

אלה הם הדברים שאני מבקש מאת החכם כמהר"ר יהודה עטיה יצ"ו:

א. להשוות את הפרשיות הפתוחות והסתומות בספר שמות, ויקרא, במדבר, דברים, עם מה שכתוב בהרמב"ם פ"ח מהלכות ס"ת. אם הכל מסכים, טוב, ואם יש איזה הפרש, לרשום אותו.

ב. לרשום את הסדרים [...]

1 אסף, סעדיה העדני, עמ' 241. וראה להלן, עמ' 338.

2 בעיקר גושן, אותנטיות, וראה דיון להלן בדבריו.

3 מסמך 15 דף 2.

4 מסמך 15, דפים 45-56. על פי רוב דפוסי הרמב"ם ועל פי מנהג הספרדים והאשכנזים נכתבת שירת האזינו בשבעים שורות.

5 הנחיות קאסוטו ותשובת הרב עטיה מסומנות ברשימות קאסוטו 4. קאסוטו כתב באותיות דפוס, כיוון שבני ארם צובה רגילים היו לכתוב בכתב 'חצי קולמוס'.

ג. להעתיק את הפסוקים דלקמן בניקוד ובטעמים, ובכל דקדוקיהם ופרטיהם: מספר שמות
את שירת הים [...]]

ד. לרשום מהו מספר השיטים בעמוד [...]]
אם לא יהיה אפשר לעשות מה שכתוב בסעיף ג, אסתפק בסעיף א, ב, ד.

הרב עטיה שלח לקאסוטו את תוצאות בדיקתו. הוא מילא את הבקשות בסעיפים א, ב, ד ולא עשה
מה שנתבקש בסעיף ג.

בעניין הפרשיות הפתוחות והסתומות כתב הרב עטיה:

פ' יתרו בכתר תורה מצאנו פ' כבד. ולא תרצח. ולא תנאף. ולא תגנוב. ולא תענה. ולא תחמד
בית רעך. ולא תחמד אשת רעך. והם שבע וכולם סתומות — והרמב"ם ז"ל כתב פרק ח'
מהל' ס"ת וז"ל כבד לא תרצח לא תנאף לא תגנוב לא תענה לא תחמד כולם סתומות והם
שש עכ"ל

עוד פ' כי תשא פרשת פסל לך בכתר תורה נמצאת סתומה והרמב"ם ז"ל שם כתב שהיא
פתוחה.

עוד בספר ויקרא פ' צו וידבר ה' אל משה לאמר. זה קרבן אהרן ובניו. וידבר דדבר אל אהרן.
וזאת תורת האשם. וזאת תורת זבח. וידבר דדבר אל בני ישראל המקריב. וידבר דקח את
אהרן כולן פתוחות והן שש. כן כתב הרמב"ם. ובכתר נמצא עוד פרשה יתירה והיא וידבר
דכל חלב שור וכשב ועז לא תאכלו והיא פתוחה. והרב כ"מ ז"ל שם כתב שמצא במקצת
ספרי רבינו שכתוב שהם שבע והוא הגיה דצ"ל והם שש

נמצאו אם כן לקאסוטו ארבע אי-התאמות בין הרמב"ם לכתר: שלוש פרשיות שציין הרב עטיה,
ועניין שורות האיזונו שמצא בעצמו.

ברשימות שערך קאסוטו אחר כך (סימנן ת3) השווה את פרשיות מהדורת לטריס, כתב-יד
(כנראה Heb. 4^o432) ופרשיות הרמב"ם, וסימן את אי ההתאמות בין הרמב"ם לכתר.
לגבי עשרת הדיברות שבספר שמות כתב קאסוטו:

שמות כ 17 — לפי רמב"ם אין דבר. כת"י לנינגרד רווח של שטים שלש אותיות ואולי כך גם
על פי אר"ץ. ככ"י לונדון [B.M. Or. 4445] הרווח הוא אמנם קטן אבל כך רגיל אותו כ"י
לסמן את הסתומה מפני ששורותיו קצרות.

כלומר קאסוטו סבר שהרווח הקטן שסומן במקום זה בכתב-יד לא אינו נחשב לפרשה. את הכתר לא
בדק קאסוטו בעצמו, ועל כן לא ידע מהו גודל הפרשה שם, ומכאן הלשון 'אולי כך גם ע"פ אר"ץ'.
בפירושו לספר שמות הלך קאסוטו על פי סברה זו וכתב: 'בכתבי יד שיצאו מבית המדרש של בן
אשר מסומן בין שני לא תחמד רווח קטן, דומה כמעט לזה של פרשה סתומה'.⁶ באנציקלופדיה
המקראית, בערך 'דברות, עשרת', שהתפרסם אחרי מותו, נקט קאסוטו לשון מדויקת ומפורטת
יותר:

ההפסק של פרשה סתומה הנמצא בכתבי יד אחדים (גם בכתב יד המפורסם שבחלב) אחר

‘לא תחמד בית רעך’, והנראה כמחלק את לא תחמוד לשניים, אינו נכון לפי הרמב”ם ואינו נמצא בכ”י לנינגרד.⁷

קאסוטו גמר כאן בדעתו כי בכתר יש פרשה, כעדות הרב עטיה; ובכתב־יד ל אין, על פי סברתו שהרווח הקטן אינו נחשב לפרשה. בהמשך רשימותיו כתב קאסוטו:

אחד ההבדלים שבין רמב”ם ובין אר”ץ הוא בעשרת הדברות, ואפשר שיש לפרשו כמו בכ”י ל. אחד בפרשת צו תלוי בכ”י של הרמב”ם ועי’ כסף משנה. נשאר: פסל לך, שבו שווה אר”ץ לכ”י ל וגם ללונדון נגד הרמב”ם(ן)[ם]. שורות האיזו.⁸

שירת הים לא נבדקה בדקדוק על ידי קאסוטו, ולא נכללה בדיווחו של הרב עטיה. בתיאור הכתר שהכין קאסוטו לדפוס הוא כתב:

שירת הים מסודרת אריח ע”ג לכינה ובצדה רק טור אחד צר. אין העמוד מתחיל במילה ‘הבאים’ לפי הכלל של ב”ה שמ”ו (? אבל יש שורות שלמות?)⁹

עניין ‘ב”ה שמ”ו’ הוא המנהג לפתוח שש עמודות מסוימות בתורה במלים מסוימות שסימנן ‘ב”ה שמ”ו’; אחת המלים, ‘הבאים’, פותחת את העמודה המכילה את שירת הים. השאלה אם הכתר כתוב על פי הכלל הזה נתונה בספק אצל קאסוטו. בדף טיוטה קאסוטו כתב לעצמו נתונים שיוכל אולי לברר לגבי הכתר בעתיד: ‘לשאל עוד: [...] ביה שמו’¹⁰ מכאן, שקאסוטו נסמך על הזכרון בקביעתו שהעמוד שבו השירה אינו פותח במלה ‘הבאים’, קביעה שנכתבה שנים מספר לאחר הביקור בחלב, ולא היה בטוח בדבריו. מתוך יומנו של קאסוטו אפשר ללמוד, שבדק את שירת הים ביום הראשון שבו עיין בכתר (12.12.43). אך אין ביומן, ואף לא בפנקס רשימותיו, תיאור מפורט של השירה.¹¹ יש להעיר גם שהרמב”ם לא קבע בפירושו שהמלה ‘הבאים’ צריכה להיות בראש עמודה בתורה, ורק ציין את ראשי תמש השיטות שלפני השירה.¹²

על סמך הנתונים שהזכרנו הסיק קאסוטו שהרמב”ם לא סמך על כתר ארם צובה כשקבע את הפרשיות וצורת השירות כ’משנה תורה’. במסמך שחיבר בכסלו תש”ז, פירט קאסוטו את כתבי היד שהשתמש בהם בהכנת התנ”ך בהוצאת האוניברסיטה. בין השאר כתב:

כתב־יד [...] בבית הכנסת העתיק של חלב. נסעתי במיוחד לחלב, ושם בדקתי אותו. ספר זה נחשב לרוב כספר שהיה בידו של הרמב”ם, ושעליו סמך הרמב”ם כשכתב את הלכות ספר תורה שלו. אבל מתוך בדיקתי יצא לי שיש הבדלים חשובים בין כתב־יד זה ובין מה שאומר

7 אנציקלופדיה מקראית, ירושלים תשכ”ה, ב, עמ’ 595.

8 רשימה 3n.

9 רשימה 28f עמ’ 8.

10 רשימה 4n.

11 קאסוטו רשם ביומנו: ‘לשירת הים נדרש טור רחב יותר העמוד נחלק לשני טורים בלבד, מהם אחד צר מאד’ (מסמך א63א).

12 הלכות ספר תורה פ”ז ה”י, אך עיין הגהות מיימוניות שם אות ט.

הרמב"ם [למשל בחלוקת עשרת הדברות ובמנין השורות של שירת האזינו] (ההדגשה שלי — י"ע) ולפיכך נראה שלא זה הספר שהיה בידי הרמב"ם.¹³

ניגש עתה לניתוח ממצאים אלה לאור הידוע כיום על כתבי-היד של הרמב"ם ועל הכתר. שני מחקרים חשובים סללו לפנינו את הדרך לניתוח זה. פרופ' מ' גושן כתב על 'האותנטיות של כתב חלב', והוכיח ששירת האזינו בכתר מתאימה בדיוק לפסק הרמב"ם, כפי שהשתמר בכתבי-יד עתיקים וטובים של ספר 'משנה תורה'.¹⁴ ההתאמה היא מלאה: מספר השיטין, שלוש השורות הארוכות, והשיטין שלפני השירה ולאחריה. ד"ר י' פנקובר בדק במאמרו את עניין הפרשיות הפתוחות והסתומות שבכתר.¹⁵ הוא ליקט את פירווי הידיעות על הכתר ממקורות שונים, ובדק את כתבי-היד החשובים של 'משנה תורה'. שתי סתירות-לכאורה שבין הרמב"ם לכתר יושבו על סמך בדיקה זו; פנקובר ניסה לחזק את המסורת שהרמב"ם סמך על הכתר. הוא הצביע על שתי פרשיות המצויות בכל כתבי-היד החשובים של התנ"ך, אך הושמטו על ידי הרמב"ם, ולגבי אחת מהן יש עדות מפורשת בספרות השו"ת שבכתר לא היתה פרשה באותו מקום.¹⁶

מכל אלה עולה כי אי-ההתאמות שמצא קאטו בו עניין שירת האזינו ובעניין 'לא תחמד אשת רעך' — הן מדומות בלבד. גושן הראה כי כתבי-היד הטובים של 'משנה תורה' מתאימים למצוי בכתר בשירת האזינו, ופנקובר עמד על ההתאמה בעניין פרשה סתומה ב'לא תחמד אשת רעך'. בשני המקרים נוסח הרמב"ם המקורי שונה במהלך הדורות כשל מסורות אחרות שרווחו בישראל. תומכי מסורת אלו 'תיקנו' והגיהו את נוסח הרמב"ם, והתאימוהו למסורת הנקוטה בידם. לעומת זאת, שתי אי התאמות אחרות עומדות במקומן. 'פסל לך' ו'יודבר [...] דבר'. פרשת 'פסל לך' (שמ' לד, א) היא סתומה בכתר, כפי שמעיד הרב עטיה. בדקתי את ששת כתבי-היד של 'משנה תורה' שפנקובר הגדיר במחקרו כמהימנים ביותר, ובכולם נאמר שפרשה זו פתוחה.¹⁷ בין כתבי-יד אלה נמצא גם כתבי-היד המפורסם Ox. Hunt. 80, שהרמב"ם אישר אותו בחתימת ידו. הפרשה בויקרא פרק ז נבדקה על ידי פנקובר במאמרו הנזכר.¹⁸ מבדיקת כתבי-היד של הרמב"ם עולה, שהרמב"ם מנה בין שש פרשיות פתוחות רצופות בספר ויקרא את 'יודבר וכו' דבר אל בני ישראל'.¹⁹ ניסוח זה הוא דר-משמעי, שכן בפרק ז בויקרא מופיעה פעמיים הפתיחה 'יודבר ה' אל משה לאמר דבר אל בני ישראל לאמר'. בפעם הראשונה — בפס' כב — ההמשך הוא 'כל חלב', וכשנייה — בפסוק כח — ההמשך הוא 'המקריב'.

דברי הרמב"ם הם אפוא דר-משמעיים, כי לא ברור לאיזו פרשה מן השתיים כיוון. עדות ישראל נחלקו בפירוש דברי הרמב"ם. האשכנזים והספרדים פירשו שיש פרשה פתוחה בפסוק כח,

13 המסמך נמצא במסמכי ארכיון מאגנס המופקדים כארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים. סימן התיק p.3/2013. תודתי לארכיון על הרשות לפרסום המסמך, ולעובדי הארכיון על עזרתם האדיבה.

14 גושן, אותנטיות. שירת האזינו שבכתר נמצאת בדפים הכוודים מסוף התורה שנשתמרו בדינון.

15 פנקובר, הרמב"ם והכתר.

16 דב' כו, כ. על הפרשה השנייה, ר' ז, כב, ראה להלן.

17 כתבי-היד הם: Ox. Hunt 80 = M1; Budapest Kaufmann 77 = M2; B.M. Harley 5698 = M3; Ox. Can. :

Or. 78 = M5; Ox. Seld. Arch. B2 = M6 Vatican 172 = M4 חסר דף זה מן הצילום. בכתבי-היד

M2. M1 נשמטה פרשה. נאמר בהם: 'ויאמר משה (לג, יב). [חסר ויאמר ה' אל משה גם (לג, יז)]. ויאמר ה' אל

משה פסל (לד, א). ויאמר ה' אל משה כתב [לד כו; המלה 'כתב' נמצאת רק בכתבי-יד M1]]. ארבעתן פתוחות.

בכתבי-יד M1 הושלם החסר בשוליים. מכל מקום אין קשר בין השמטה זו לפרשה הנדונה אצלנו.

18 פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 95.

'המקריב', ובפסוק כב אין פרשה כלל, ואילו במסורת התימנים יש פרשה פתוחה בפסוק כב, ובפסוק כח אין פרשה כלל.

פנקובר עמד על כך שדברי הרמב"ם בעניין זה הם חריגים. זהו המקרה היחיד בתורה שבו הפסוק 'וידבר ה' אל משה לאמר' אינו נמצא בראש פרשה. כל שבעים (!) הפסוקים הדומים לו פותחים פרשה.

זאת ועוד, כתבי־היד הקדומים של המקרא מתקופת בעלי המסורה מסמנים פרשה גם בפסוק כב וגם בפסוק כח.²⁰ עתה נודע לנו מתשובתו של הרב עטיה, שאף בכתר סומנה פרשה פתוחה בכל אחד משני המקומות.

אין כל מקום לפקפוק באמינות הנתונים שמוסר הרב עטיה על הכתר, שכן אין להעלות על הדעת שאדם הכורך ומשווה את הכתר לרשימה שבידו יציין הכדלים שלא היו ולא נבראו. מתוך ארבע הראיות שהיו לקאסוטו, כאשר קבע שהרמב"ם לא סמך על הכתר בכותבו את הלכות ספר תורה, נותרו רק שתי ראיות, שאומתו בכתבי־היד. אך לכאורה עלינו לחזור עתה למסקנתו של קאסוטו על פי שתי ראיות אלו. וכבר ציינו גושן ופנקובר שאפילו אי־התאמה אחת שתתגלה תוביל למסקנה כזו.²¹

אף על פי כן יש קושי גדול לאמץ מסקנה כזו. אם נשוב למסקנת קאסוטו — יהיה עלינו לדחות את מסורת קהילת חלב שהרמב"ם סמך על הכתר; נצטרך להניח שהיה כתב־יד אחר של בן־אשר, שהיה דומה לכתר בפרטי־פרטים בעניין הפרשיות ובעניין השירות, ובכלל זה גם שלוש השורות הארוכות בשירת האזינו שלא נמצא להן רע אף בכתב־יד מקראי קדום אחד, והשיטין שלפני שירת האזינו ואחריה, שקשה לכתוב אותן בדרך שנכתבו;²² כתב־היד הזה התאים לכתר גם בהיעדר פרשה בדב' כז, כ, 'ארור שכב עם אשת', בניגוד לכל כתבי־היד הקדומים של המקרא הידועים לנו;²³ כתב־היד הזה היה מנוגד כל כתבי־היד (כולל הכתר!) בעניין היעדר פרשה בוי' ז, כב (או כח), וזאת בניגוד לכל יתר שבעים המקראות בתורה הפותחים ב'וידבר ה' אל משה לאמר'; ועל כולם — הרמב"ם לא חש כלל במוזרות כתב־היד בעניין זה, ועל כן כתב נוסח דר־משמעני שהביא למחלוקת בין קהילות ישראל בעניין פרשיות התורה.

הדרך הנראית סבירה יותר היא שהרמב"ם סמך על הכתר בעניין הפרשיות והשירות, אך סטה ממסורת הכתר בשני מקומות, ב'ודעין או שלא ב'ודעין. ננסה לתאר בדמיוננו איך נוצרה רשימה זו של הרמב"ם על פי 'ספר הידוע שבמצרים'. הרמב"ם העיד 'ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכותי' (הלכות ספר תורה פ"ח ה"ד). מאכן שהרמב"ם כתב ספר תורה בהתאם לכתר ורק אחר כך כתב את ספר 'משנה תורה'. אין להניח שבמשך כל זמן כתיבת הספר התורה היה הכתר לנגד עיני הרמב"ם.²⁴ כנראה ערך הרמב"ם רשימה של הפרשיות הפתוחות והסתומות על פי הכתר, ועל פי רשימה זו כתב את ספר התורה. כאשר בא לכתוב את הלכות ספר תורה, נסמך הרמב"ם פעם נוספת על אותה הרשימה. אפשר להצביע על עניין אחר, שבו התרחש תהליך דומה. הרמב"ם השיב תשובה

19 ארבע הפרשות הקדמות הן ו, יב; ו, יז; ז, א; ז, ז. יא. הפרשה שאחר כך היא ח, א.

20 פנקובר ביק את ב ל 1 ל 3 ש 10.

21 גושן, חלק הכתר שנתגלה, עמ' 59; פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 43.

22 ראה על כך בפירוט גושן, אותנטיות.

23 פנקובר ביק בנקודה זו את ל 1 ל 3 ל 9 ל 16 ש 10. ראה דבריו בעמ' 81.

24 ההסבר יהיה שונה במקצת אם נניח שהרמב"ם סמך על הכתר גם בנוגע לכתב.

בראשית⁴

[א] בראשית [א, א]	[א] בראשית [א, א]
[ב] אלה תולדות השמים [ב, ד]	[ב] אלה תולדות השמים [ב, ד]
[ג] הן הארם [ג, כב]	[ג] הן הארם [ג, כב]
[ד] זה ספר [א]	[ד] זה ספר [א]
[ה] אלה תולדת נח [ו, ט]	[ה] אלה תולדת נח [ו, ט]
[ו] ויוצר אלקים את נח [ח, א]	[ו] ויוצר אלקים את נח [ח, א]
[ז] צא מן התבה [ט, טו]	[ז] צא מן התבה [ט, טו]
[ח] ויהיו בני נח [ט, יח]	[ח] ויהיו בני נח [ט, יח]
[ט] ויהי כל הארץ [יא, א]	[ט] ויהי כל הארץ [יא, א]
[י] לך לך [יב, א]	[י] לך לך [יב, א]
[יא] ויהי בימי אמרפל [יד, א]	[יא] ויהי בימי אמרפל [יד, א]
[יב] אחר הרברים האלה [טו, א]	[יב] אחר הרברים האלה [טו, א]
[יג] ושירי אשת אברם [טז, א]	[יג] ושירי אשת אברם [טז, א]
[יד] ויהי אברם בן [יז, א]	[יד] ויהי אברם בן [יז, א]
[טו] וירא אליו [יח, א]	[טו] וירא אליו [יח, א]
[טז] ויבאו שני המלאכים [יט, א]	[טז] ויבאו שני המלאכים [יט, א]
[יז] ויסע משם [כ, א]	[יז] ויסע משם [כ, א]
[יח] וה' פקד [כא, א]	[יח] וה' פקד [כא, א]
[יט] והאלקים נסה [כב, א]	[יט] והאלקים נסה [כב, א]
[כ] ויגד לאברהם [כב, כ]	[כ] ויגד לאברהם [כב, כ]
[כא] ואברהם וקן [כד, א]	[כא] ואברהם וקן [כד, א]
[כב] ואבא היום [כד, מב]	[כב] ואבא היום [כד, מב]
[כג] ויסף אברהם [כה, א]	[כג] ויסף אברהם [כה, א]

[שמות]⁶

בנהו' = בשם ה' נעשה ונצליח] סדרים	בנהו' = בשם ה' נעשה ונצליח] סדרים
ס' א ואלה שמות [א, א]	ס' א ואלה שמות [א, א]
ב וילך איש [ב, א]	ב וילך איש [ב, א]
ג ומשה היה רעה [ג, א]	ג ומשה היה רעה [ג, א]
ד וילך משה [ד, יח]	ד וילך משה [ד, יח]
ה וידבר אלקים אל משה [ו, ב]	ה וידבר אלקים אל משה [ו, ב]
ויו ויאמר ה' אל משה ואל הארץ לאמר [ז, ח]	ויו ויאמר ה' אל משה ואל הארץ לאמר [ז, ח]
זין ויאמר ה' אל משה השכם בבקר [ז, טז] ⁷	זין ויאמר ה' אל משה השכם בבקר [ז, טז] ⁷
ח ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה [י, א]	ח ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה [י, א]
ט ויאמר ה' אל משה עוד נגע אחד אביא [יא, א]	ט ויאמר ה' אל משה עוד נגע אחד אביא [יא, א]
יוד ויהי כחצי הלילה [יב, כט]	יוד ויהי כחצי הלילה [יב, כט]
יא וידבר ה' אל משה לאמר קדש לי כל בכור [יג, א]	יא וידבר ה' אל משה לאמר קדש לי כל בכור [יג, א]
פ' בשלח	פ' בשלח

4 המספור והכותרות אינם במקור.

5 קאסטו לא סימן כאן סדר (כנראה לא הבחין בסימן הסדר, המופיע כאן באמצע פרשה), אך בצילום הכתר כאן (שהובא בספרו של ויקס, טעמי כ"א ספרים) נמצא סימן הסדר.

6 מכאן ואילך מובא הכל בלשונו של הרב עטיה. הוספתי רק סימן פסוקים.

7 קאסטו סימן שני סימני שאלה, כי פתיחה דומה יש גם בשמ' ט, יג, אך על פי המקורות האחרים אין ספק שהכוונה היא לשמ' ח, טז.

כט כתב לך את הדברים האלה [לד, כז]
 ל פי' ויקהל ראו קרא ה' בשם בעלאל [לה, ל]
 לא ויעש בעלאל את הארץ [לז, א]
 לב פ' פקודי אלה פקודי [לח, כא]
 לג ויביאו את המשכן אל משה [לט, לג]

ד וזה הדבר אשר תעשה להם [כט, א]
 ה ועשית מזבח מקטר קטרת [ל, א]
 ו פ' תשא ראה קראתי בשם [לא, א]⁸
 ז ויפן וירד משה מן ההר [לב, טז]
 ח פסל לך ב' לחת אבנים [לד, א]

י'קרא

מז פ' אחרי דבר אל אהרן ואל בניו [יז, א]
 מח דבר אל בני ישראל ואמרת אלהם אני ה' אלקיכם
 [יח, א]

ד ויקרא ויקרא אל משה [א, א]
 ה נפש כי תחטא בשגגה מכל [ד, א]
 ו ונפש כי תחטא ושמעה קול אלה [ה, א]

מט פ' קדושים קדשים תהיו [יט, א]
 נון וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל [יט, כג]
 נא פ' אמור אמור אל הכהנים [כא, א]

ז פ' צו זה קרבן אהרן ובניו [ו, יב]
 ח קח את אהרן ואת בניו אתו [ח, א]
 ל פ' שמיני יהיה ביום השמיני [ט, א]

נב דבר אל אהרן ואל כל בני ישראל [כב, יז]
 נג דבר אל בני ישראל ואמרת אלהם [כג, ט]
 נד צו את בני ישראל ויקחו אליך [כד, א]

ידבר ה' אל משה ואל אהרן לאמר אלהם [יא, א]
 א פ' תזריע אשה כי תזריע [יב, א]
 ב ואיש או אשה כי יהיה בו נגע [יג, כט]

נה פ' בהר וכי תמכרו ממכר [כה, יד]
 נו וכי ימוך אחיך [כה, לה]⁹

זאת תהיה תורת המצוה [יד, א]
 ד כי תבאו אל ארץ כנען אשר אני נחן לכם [יד, לג]

נז פ' בחקתי אם בחקתי תלכו [כו, ג]
 נח איש כי יפלא נדר [כז, א]

ה דברו אל בני ישראל ואמרתם אלהם [טז, א]
 ו ואשה כי יזוב זוב דמה ימים רבים [טז, כה]

כ:מדבר¹⁰

עז פ' חקת זאת חקת התורה [יט, א]
 עז וישלח משה מלאכים [כ, יד]

ז סדר במדבר איש על דגלו [ב, א]
 ואלה תלדות אהרן ומשה [ג, א]
 א אל תכריתו את שבט [ד, יז]

עט מי מנה עפר יעקב [כג, י'
 פ וישב ישראל בשטים [כה, א]

ב פ' נשא איש איש כי תשטה אשתו [ה, יא]
 ג איש או אשה כי יפלא לנדר [ו, א]
 ד כה תכרכו את בני ישראל [ז, כב]

פא פ' פינחס פינחס בן אלעזר [כה, י'
 פב לאלה תחלק הארץ [כו, נב]

ה ביום השביעי נשיא לבני אפרים [ז, מח]
 ו פ' בהעלתך את הנרת [ח, א]

פד וביום הבכורים [כח, כז]
 פה פ' מטות וידבר משה אל ראשי המטות [ל, ב]

ז עשה לך שתי חצוצרות כסף [י, א]
 ח אספה לי שבעים איש [יא, טז]
 ט היד ה' תקצר עתה תראה [יא, כג]

פז שא את ראש מלקוח השבי [לא, כה]
 פח ומקנה רב היה לבני ראובן [לב, א]

י שילח לך אנשים [יג, א]
 יא עז אנה ינאצני העם הזה [יד, יא]
 יב כי תבאו אל ארץ מושכתיכם [טז, א]

פט פ' מסעי אלה מסעי בני ישראל [לג, א]
 ק צו את בני ישראל ואמרת אלהם כי אתם באים
 [לד, א]

ג פ' קרח ויקח קרח [טז, א]
 ד דבר אל בני ישראל וקח מאתם [יז, טז]
 ה ואל הלויים תדבר [יח, כה]

צא כי אתם עברים את הירדן [לה, ט]

במקום זה ובמספר סדרים נוספים מציינים את הסדר במלים מן הפסוק השני שבו. כיוון שהפסוק הראשון הוא פסוק המופיע פעמים רבות בתורה.

פתיחה כזו גם כו"ו, כה, לט, אך בכתב-יד ל ובמקורות אחרים הסדר הוא בפסוק לה.

לגבי תחילת ספר במדבר עיין להלן. 1

			[דברים] ¹¹
קח כי תבא אל הארץ	קח כי תבא אל הארץ	צב תחלת ס' דברים	[א, א]
קט כי הגרים האלה	קט כי הגרים האלה	צו ויאמר ה' אלי לאמר רב לכם	[ב, ב]
קי כי תקרב אל עיר	קי כי תקרב אל עיר	צו ויאמר ה' אלי ראה החליתי	[ב, לא]
קיא תחילת פ' כי תצא	קיא תחילת פ' כי תצא	צה פ' ואתחנן בתחלתה	[ג, כג]
קיב כי יקרא קן צפור	קיב כי יקרא קן צפור	צו כי תוליד בנים	[ד, כה]
קיד כי תצא מחנה על איביך	קיד כי תצא מחנה על איביך	צו אז יבדיל משה	[ד, מא]
קיד כי תדר נדר	קיד כי תדר נדר	צו תחילת פ' שמע ישראל	[ו, ד]
קטו כי תקצר קצירך	קטו כי תקצר קצירך	צט תחילת פ' עקב	[ז, יב]
קטז תחילת פ' כי תבוא	קטז תחילת פ' כי תבוא	ק שמע ישראל אתה עבר היום	[ט, א]
קין והיה אם שמוע תשמע	קין והיה אם שמוע תשמע	קא בעת ההיא אמר ה' אלי פסל לך	[י, א]
קיה תחילת פ' נצבים	קיה תחילת פ' נצבים	קב כי הארץ אשר אתה בא שמה	[יא, י]
קיט כי המצוה הזאת	קיט כי המצוה הזאת	קג פ' ראה כי ירחיב ה'	[יב, כ]
קך ויאמר ה' אל משה הן קרבו ימיך	קך ויאמר ה' אל משה הן קרבו ימיך	קד כי יקום בקרבך נביא	[יג, ב]
קכא תחילת פ' האזינו	קכא תחילת פ' האזינו	קה בניים אתם לה' אלקיכם	[יד, א]
קכב תחילת פ' וזאת הברכה	קכב תחילת פ' וזאת הברכה	קו כי יהיה כך אבינו	[טו, ז]
תמו הסדרים	תמו הסדרים	קז תחילת פ' שופטים	[טז, יח]

רשימת הסדרים בכתר היא מן הטיפוס שעמד עליו י' וואל ¹² וקבע שהוא מכיל קס"ז סדרים. מערכת סדרים מטיפוס זה מצויה בכתב-יד ל ובספר החילופים. ¹³ מסורת זו היא מסורת יציבה למדי, ומספר השינויים בין המקורות השונים אינו גדול. לאור השוואת מקורות אלו יש להעיר מספר הערות על הסדרים שבכתר: ¹⁴

(א) 'ויגד לאברהם' (בר' כב, כ) אינו מסומן בכתב-יד ל, אך 'ספר החילופים' הלך בשיטת

הכתר. ¹⁵

(ב) בכתר סומן סדר ב'ויהי ביום השמיני' (וי' ט, א) לעומת 'יין ושכר' (שם י, ח) בכל המקורות האחרים. יש להעיר שגם בכתב-יד ל יש סימן מחיקה ליד 'ויהי ביום השמיני', ואולי היה מסומן שם פעם סדר (ברשימת הסדרים בסוף ל הוא אינו מנוי). בכתב-יד ש מסומן סדר ב'יין ושכר', אך לפי המספור שם נראה שהיה סדר גם ב'ויהי ביום השמיני'.

(ג) הרב עטיה דילג על תחילת ספר במדבר ולא כלל אותו במנין הסדרים. זוהי, ככל הנראה, טעות שנגרמה בשל העובדה שאין בכתר סימן סדר בראשי ספרים. מעניין שגם בכתר מדמשק שתיאר י' וואל במאמרו הנזכר לעיל (Heb 4^o790) לא נמנה סדר בתחילת ספר במדבר.

(ד) נחלקו הרשימות בספר במדבר: כתב-יד ל ו'ספר החילופים' סימנו סדר ב'זאת חקת התורה' (יט, א). כתב-יד ש והכתר שבדק וואל סימנו סדר ב'וואל הלוים תדבר' (יח, כה). בכתר מסומן סדר בשני המקומות, ואם כן נמצא בו סדר בן שמונה פסוקים. בתורה יש רק סדר אחד קצר ממנו 'אספה לוי' (במ' יא, טז) — והוא בן שבעה פסוקים. קשה לקבוע את השתלשלות המסורות כאן: האם מסורת הכתר היא הקדומה, ושאר המסורות השמיטו סדר אחד כדי למנוע סדר כה קצר, או

11 מכאן ואילך קולמוס אחר וסגנון התיאור קצר יותר, אך הכותב אחד.

12 וואל, כתר, עמ' 126 ואילך.

13 מערכת דומה מצויה גם ב'הזריית הקורא' (ראה: ייבין, כתר, עמ' 10).

14 לשם השוואה נעיר גם על נוסח כתב-יד ש, אף על פי שרשימתו כוללת פחות סדרים.

15 קאסוטו סימן בתחילה סדר בבר' כג, א, אך מחק אותו.

מא מחלוקת בנקודת ההפסקה במסורות שונות הובילה למסורת הכתר המשלבת שתי מסורות דמות.¹⁶

מספר סדרי התורה שבכתר הוא אפוא מאה שישים ותשעה (ארבעים ושישה סדרים בספר אשית, מאה עשרים ושניים סדרים שמנה הרב עטיה בשאר הספרים, ותחילת ספר במדבר) וסקנה העולה מכך היא שכתבי-היד א' ו'ספר החילופים' מייצגים מסורת סדרים כמעט אחידה, גנוד למסורות אחרות הכוללות מאה חמישים וארבעה סדרים או פחות.

ח. נוסח הכתר על פי שו"ת באר מים חיים

זן לאשש את הנתונים שנודעו לנו מרשימותיו של קאסוטו על חלק התורה שבכתר ולהשלימם פ' ספר שו"ת מן המאה השבע-עשרה. הרב שמואל ויטל, בנו של המקובל הצפתי הנודע חיים זל, היה מרבני דמשק, ובסוף ימיו חי במצרים. הוא ערך קובץ של שאלות ותשובות, הכולל זכות שהשיב בשנים ת"ו-תל"ו (1646-1676) ותשובות משל אחרים. התשובות נערכו כ'די דפיסס כע"ה אם ירצה השם', אולם הקובץ לא נדפס בחיי המחבר. כתב-היד המקורי של המחבר מר באוקספורד, וסימנו: אוקספורד בודליאנה 832.¹

השאלה הכ"ז בקובץ זה היא מענייננו. המחבר נשאל כיצד לנהוג כאשר מתגלים הכדלי כתיב בין רי תורה שונים.² תשובתו היא שבאופן עקרוני מכריעים על פי רוב הספרים (העולם נידון אחרי ר'), אך שני עניינים יוצאים מכלל זה: (א) עניין הפרשיות הפתוחות והסתומות נקבע על פי 'מב"ם והבאים אחריו'; (ב) 'מקצת מקומות [...] שנשארו במחלוקת בין המדקדקים ולא ישט הלכה כמאן'. המחבר אינו מפרט מהם מקומות אלו.³

בהמשך תשובתו הביא המחבר לקט של שינויי גירסאות בין ספרים שונים 'ממה ששמעתי מן פרים המובקים [=המובקים] הקודמים אלי'. מקורה של הרשימה אינו מפורש 'כי העיקר חסר הספר, כי גנוב הוא מאתי וה' יכפר בעד'.⁴ כוונת המחבר היא לומר, שבמקרים מסוג אלו 'פיעים ברשימה — יש להכריע על פי רוב הספרים ולדחות את גירסת המיעוט. ברוח זו הוסיף זכר מאוחר יותר הערות בשולי הדף, ובהם מצוינים חילופים נוספים של כתיב במספר מקומות רה. כגון 'בפ' אחרי מות יש ספרים שכתוב בהם "את זכר לא תשכב" (ויק' יח כב) בלא ואו, זון "ואת" בואו רב הספרים'.

לענייננו חשובה הרשימה המקורית, שאותה שילב ר"ש ויטל בתשובתו. בחילוף הראשון 'שימה נרמזה דרך הכנתה, על-פי כתר ארם צובה:

על כעית סדר זה ראה דברי פריד, הפטרות עמ' 122-123.

כתב-היד סומן בעבר מיכל 463 ומיכל 779. הספר נדפס על ידי הרבנים ווידער והרשקאוויטש, תל-אביב תשכ"ו. תיאור הקובץ וציטוטה המלא של התשובה שאנו דנים בה נדפסו על ידי אבי"ן (= אדולף נויבאוואר) בעיתון 'המגיד' משנת תרל"א (1871), עמ' 45, ר"53, בכותרת 'דברים עתיקים מאוקספורד'. הנוסח המלא של השאלה ושל התשובה מובא בנספח ה.

דבריו 'אי אשכחן ס"ת אחד כתיב באלף ואחד כתיב בהא אין דוחין זה מפני זה' מתייחסים ככל הנראה לחילוף 'דכא — דכה' (דב' כג, ב), ונכתבו כנראה על בסיס תשובה הלכתית קודמת בעניין זה.

הערה זו סתומה. אולי כוונתו לרמוז שלא הביא דבר בשם אומרו, וראה דיונו על זמן חיבור הרשימה המקורית, להלן עמ' 336.

כפ' בראשית. מלת מנשא [ך יג] יש ספרים חסר ואו ויש ספרים מלא ואו מנשוא בתא"ג של צובה חסר ואו [הדגשה שלי, י"ע] וגם בספר ישן כתיבת יד חסר ואו. האמנם רוב הספרים המדויקים וספרי תורות הם מלאים ואו מנשוא.

בשאר פריטי הרשימה לא מוזכר מקורה של גירסת המיעוט. הנוסח הוא כדוגמת 'בפרשת קדושים. לא חלך רכיל בעמך לא תעמד על דם רעין מלא יוד וברוכ הספרים רעך חסר יוד'. מסתבר, אפוא שהמקורות שצינו בתחילת הרשימה מתייחסים לא לשינוי הראשון בלבד, כי אם לכל הרשימה כולה. השוואת הרשימה אל הרשימות הכלולות במסמכי קאסוטו, אשר נערכו על ידי הרב סתהון והרב עטיה מרבני חלב, מורה בכירור שהרשימה שהביא ר"ש ויטל היא השוואת נוסחים מלאה בין נוסח הכתר ובין נוסח התורה המקובל בקהילות הספרדים והאשכנזים. סימן מובהק לקשר בין הכתר ובין הרשימה הן שתי הפרשיות שבהן סטה הרמב"ם ברשימתו ב'משנה תורה' מנוסח הכתר.⁵ ההנחה שהיה קיים כתב-יד נוסף של התורה שאינו העתק מן הכתר, ואף-על-פי-כן התאים לו בכל פרשיותיו, כולל אלו שהן בניגוד לפסק הרמב"ם, היא בלתי סבירה לחלוטין.

נשווה עתה את רשימת חילופי הכתיב שערך הרב סתהון עם הרשימה שמביא ר"ש ויטל, בהשמטת התוספות המאוחרות שבשולי כתב-היד של חיבורו של ר"ש ויטל.

רשימת הרב סתהון	הרשימה בשו"ת ר"ש ויטל
(1) בר' ד, יג	'מנשא' לעומת 'מנשוא'
(2) בר' ז, יא	'מענינת' לעומת 'מענינות'
(3) בר' ט, כט	'ויהיו' לעומת 'ויהי'
(4) שם' א, יט	'אליהן' לעומת 'אלהן'
(5) שם' כה, לא	'תעשה' לעומת 'תיעשה'
(6) שם' כח, כו	'האפד' לעומת 'האפוד'
(7) וי' יט, טז	'רעין' לעומת 'רעך'
(8) וי' כה, י? יא? יב?	'היא' לעומת 'הוא'
(9) במ' א, יז	'בשמת' לעומת 'בשמות'
(10) במ' י, י	'חדשיכם' לעומת 'חדשכם'
(11) במ' כב, ה	— — —
(12) דב' כג, ב	'דכא' לעומת 'דכה'

הזהות היא כמעט מלאה, ובחינה מדוקדקת של השינויים תוביל למסקנה שהרשימה נערכה על פי הכתר בלבד. ואלו ההבדלים שבין שתי הרשימות:

סעיף 4: החילוף 'אליהן'-'אלהן' שצוין על ידי הרב סתהון אינו מופיע ברשימת הר"ש ויטל. המקבילה בכתב-יד ל והסמך ממסורת הכתר מוציאים מגדר סבירות אפשרות של טעות ברשימת סתהון.⁶ אולי נשמט מקום זה מרשימת הר"ש ויטל ואולי היה במקום זה תיקון בנוסח הכתר, בדומה למצב בכתב-יד ל.

5 הפרשיות הן 'פסל לך' (שם' לד, א) שהיתה סתומה בכתר והרמב"ם קובע שהיא פתוחה ו'כל חלב' (וי' ז, כב) שהיתה פתוחה בכתר ואינה כלולה ברשימת הרמב"ם. ראה דברינו בפרק 'הרמב"ם וכתר ארם צובה' — פרשיות פתוחות וסתומות וצורת השירות', לעיל עמ' 325-330.

6 ראה לעיל, עמ' 311. מלכתחילה בלתי מתקבל על הדעת שברשימה כזו יצוינו הבדלים שאינם קיימים.

סעיף 5: בין שתי העדויות הסותרות על נוסח הכתר, עדיפה עדותו של הרב סתהון, שהעיד על הכתיב 'תעשה' גם ברשימת חשבוניתו לר' יעקב ספיר, 'מאורות נתן'.⁷ נוסח המסורה במקום זה מתאים לגירסה 'תעשה'.⁸ ככל הנראה התהפך נוסח הרשימה שלנו בטעות, או בידי מעתיק שסבר שהנוסח 'תעשה' הוא נוסח הרוב, שעל פיו יש להכריע. כבר ציינתי שרשימה זו של ר"ש ויטל, שהיתה מעיקרה השוואה בין הכתר ובין רוב הספרים, הפכה לרשימת חילופים בין מיעוט הספרים ובין רוב הספרים, וכרשימה כזאת ראה אותה גם ר"ש ויטל.

סעיפים 7-8: שני חילופים אלו, שנוסח הכתר סוטה בהם, ככל הנראה, מנוסח המסורה, מופיעים גם ברשימת ר"ש ויטל. הדבר מוכיח שאמנם כך היה כתיב הכתר.⁹

סעיף 8: הסתום ברשימת סתהון נלמד מן המפורש ברשימת ויטל. הפסוק שבו נכתב ככתר 'יובל היא' ('ביו"ר') הוא פסוק י, ובפסוקים יא-יב נכתב 'הוא' כרגיל.¹⁰

סעיף 11: בניגוד למה שהסקנו מרשימת סתהון, נראה מרשימה זו, שבכתר נכתב 'בער' חסר ו"ו. עדויות המסורה במקום זה חלוקות. נוסח הכתר במקום זה לא יצא אפוא מכלל ספק.¹¹

בסוף התשובה של ר"ש ויטל נאמר: 'כך מצאתי והעתקתי מספר ישן וכתוב בסופו כלשון הזה משה בן הלל ונשלם בירח תשרי שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושמונים ותשעה לבריאת עולם'. לכאורה מורה הדבר, שרשימת השינויים נערכה לפני שנת ד'תתקפט (1229). אם אמנם כך הרי שהכתר היה כבר בחלב ('צובא') זמן קצר לאחר מותו של הרמב"ם (בשנת 1205). בן-צבי שיער שהכתר הובא ממצרים לחלב בסוף המאה הארבע-עשרה.¹²

גם הזהות של 'נוסח רב הספרים' שברשימה לנוסח רמ"ה-או"ת הנהוג בקהילות האשכנזים 'הספרדים'¹³ מעוררת מחשבה. הרמ"ה נפטר בשנת 1244. האם הנוסח המוצג פה נובע מהכרעות רמ"ה או שהוא משקף נוסח שהיה נהוג גם לפני הרמ"ה? ושמה אין כוונתו של ר"ש ויטל: ממשפט זה לרשימה כולה אלא רק לקטע החריג המתיחס לשינוי 'כלת'-'כלות'?

בין כך ובין כך, מן הרשימה ידוע לנו שהכתר שימש אחד המקורות להכנתה. הקירבה: מופלגת לרשימת סתהון מובילה למסקנה שהכתר היה מקורה היחיד, והעדות על 'ספר ישן' תיבת יד' לצד הזכרת הכתר היא תוספת מאוחרת. חיוזק למסקנה זו ניתן להביא מלשונה ההחלטי של הרשימה (פרט לתחילתה) 'יובל היא ביו"ר [...] בשמת חסר ואו', בלא לציין שכך הוא המצב: מיעוט ספרים. כיוון שהסקנו שלפנינו עדות על הכתר, חוזרת רשימה זו ומאששת את הידוע לנו: ל הכתר. על כל פנים, עדות הרשימה על הגירסאות המיוחדות 7-8, שאין להן סמך במסורה, היא דאי על פי הכתר.¹⁴

'על פי שניים עדים יקום דבר'. זמנן השונה של שתי העדויות וההבדלים הקלים ביניהן מוציאים: ככל אפשרות כל קשר של תלות ביניהן. ניתן להסיק בביטחון כמעט מוחלט, שפרט לתריסר

הרשימה הורפסה ב'הלבוך', א (1863), עמ' 76, ונתגלתה בשלמות בכתב יד JTS L 729. ראה: גושן, מאורות נתן. ולעיל, עמ' 313, הערה 21.

ראה ברדיאר, כתר, עמ' 87, וספר 'אור תורה' על אתר.

ראה: לעיל, עמ' 312.

ראה: לעיל, עמ' 312.

ראה: לעיל, עמ' 311 וכן: ברדיאר, כתר, עמ' 85.

בן-צבי, כתר התורה, עמ' ה.

ראה: ברדיאר, כתר, עמ' 18 ולעיל, עמ' 313.

שינוי 8 לא צויין כלל במהדורות גינצבורג, המבוססת על שבעים כתבי-יד ולמעלה מתריסר דפוסי תנ"ך.

השינויים שברשימות סתהון וויטל, שתשעה מתוכם מתאימים לנוסח המסורה ולנוסח הכתיב הנהוג בספרי תורה תימנים, לא היו בכתיב התורה של הכתר סטיות מנוסח הכתיב המקובל. מצירופן של שתי הרשימות למדנו את נוסח הכתיב של הכתר בתורה ואת הפרשיות הפתוחות והסתומות שבו.

ט. נספחים

אזכיר כאן מספר נושאים הקשורים לכתר, שקאסוטו עסק בהם או ידע עליהם, אך לא הספיק לפרסמם. במשך ארבעים השנים האחרונות נתפרסמו מחקרים בעניינים אלו על ידי חוקרים שונים, שלא ידעו, כמובן, שכבר קדם להם קאסוטו.

א. כתב־יד פירקוביץ' ב 17 (סימון ישן T36)

כתב־יד של מקרא, שנכתב בשנת 930 על ידי שלמה בן בויאעא, אותו סופר שכתיבת הכתר מיוחסת לו בכתיבת ההקדשה שבסוף הכתר. כתב־יד זה תואר על ידי קאהלה,¹ שהביא בספרו גם צילום עמוד אחד מתוכו. בפעם הראשונה שראה קאסוטו את הכתר (ביום 12.12.1943), השווה את כתב־היד לתצלום שהביא קאהלה.² קאסוטו עמד על מספר הבדלים בדרך כתיבת האותיות, אך לבסוף הגיע למסקנה, שמתוך השוואת כתב־יד אחרים מספרו של קאהלה, אפשר להרגיש בדמיון בין שני כתב־היד. הוא הזכיר גם את סימני מילוי השורות האופייניים לסופר זה. קאסוטו תמה מדוע לא ערך קאהלה השוואה זו על בסיס העמוד היחיד מהכתר שתצלמו נתפרסם (על ידי ויקס), וענה שקשה להשוות את צילום ויקס שהוא מוקטן ובלתי ברור. השוואת הכתר לכתב־היד שבלנינגרד נותרה בזכרונם של בני קהילת חלב. הרב יצחק שחיבר העיד לאחר שנים כיוזמת יצחק בן־צבי כדלהלן:

כי לפי השערתו של הרב קסוטו [...] הסופר הזה הוא בעצמו כתב ג"כ ספר תנך אחר שהיה נמצא בלילנגראד ונשרף אח"כ בתותחי הגרמנים בימי המלחמה העולמית השנייה. כי כן הראה לנו לדוגמה דף אחד מצולם מהספר של לילנגראד, ובעין שכלו וחוקירתו המדעית ראה ששני הכתב־יד שוים ממש בדמותם ובצלמם.³

לימים התעורר ויכוח על דמיון כתב הכתר ופירקוביץ' ב 17,⁴ והחוקרים דנו בדמיון האותיות ובסימני המילוי.

1 קאהלה, מסרני המערב, א, עמ' 58-59.

2 כך כתב ביומן שניהל בעת שהותו בחלב, סימנו א63. ראה שמוש, כתר עמ' 102-108.

3 ראה לעיל, עמ' 309 הערה 1.

4 ראה: גושן, בן בויאעא. דותן, כתר חלב. אלוני, רמב"ם ובן אשר. בית אריה, דף נוסף (מזכיר את סימני מילוי השורות האופייניים); ייבין, כתב־יד קרוב, עמ' כ; עופר, פרשיות, עמ' 98.

ב. מקורות בספרות הרבנית המזכירים את הכתר

בין מסמכי קאסוטו מצוי מכתב שקיבל מא"ח פריימן. את עיקרו אביא להלן:⁵

ב"ה, מוצ"ש ג' אדר תש"ד

פרופ' קאסוטו היקר והנכבד.

בקשר לשיחתנו מהבוקר הנני רושם בזה יהיעות אחדות על 'ספר בן אשר' בחלב, ממה שהעלת מצודתי מן הספרות הרבנית.

א. מאה ה"ט. ה'ר' סעדיה עדני כתב בפירושו על הרמב"ם [...] 'הספר שמך עליו הגאון ז"ל עדיין הוא היום במדינת צובה והיא חלב [...]'. כ"י אוקספורד Hunt. 372 [...] לפני זמן מה רכשה גם הספרייה הלאומית שלנו כ"י של ביאור ר' סעדיה עדני, ושם נמצאת אותה פיסקה ברף ק"ב א. ב. מאה ט"ז. ה'ר' אליהו נ' חיים מרבני קושטא [...] בשו"ת מים עמוקים סי' עח נשאל: לא תחמוד אשת רעך אם היא פרשה או אם אין שם פרשה והשיב [...] יש בידי ספר מוגה [...] הגיהו מספר בן אשר שכחל"פ. ועוד שם (השאלה הו' באותו סימן) אם כ' ארורים הם פרשה אחת [...] בשו"ת רדב"ז לא מצאתי ידיעה על ספר בן אשר. אולי נתחלפה הידיעה במה שהזכיר הרדב"ז על ספר משנה תורה להרמב"ם שהוגה מספרו של הרמב"ם 'שהוא בחלב עד היום הזה' (ח"ד סי' אלף רצ"ו)⁸

ג. המאה הי"ט. ה'ר' אברהם הדיין בארס צובה בסוף ספרו הולך תמים ופועל צדק [...] מזכיר את ס"ת של עזרא ואת כתר אר"ץ.⁹

ג. כתיב היד התימנים המיוחסים לכתר

מספר כתיב יד התימנים של תורה מעידים על עצמם שנכתבו על תיקון ספר הידוע שבמצרים. קאסוטו הכיר אחד מהם (Heb. 4°432) וכתב בתאריך 9.6.47 'השתמשתי בכתב יד נוסף של התורה וההפטרות, שהועתק מכתר ארם צובה והנמצא כעת בספריית האוניברסיטה העברית. הוא אינו שלם אך כולל שליש מהתורה ואת רב ההפטרות'.¹⁰

ד. כתיב היד התימנים וכתר ארם צובה

על פי מחקרו על כתיב התורה בכתר טען ברויאר שיהודי תימן העתיקו את כתיב התורה שבידם

5 סימונו 171.

6 בן-צבי, כתר התורה, הביא מקור זה כשם ש' אסף קרית ספר, כב (תש"ו), עמ' 241.

7 תא-שמע, רמ"ה, הביא מקור זה ונחשב לראשון בספרות המחקר שהזכיר אותו (המקור צוטט פעמים מספר בספרות הרבנית ראה: פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 117, הערה 22).

8 בן מנחם, תשובת רדב"ז ולפניו כבר: טייכר II JJS (1950) — הביא אותה השערה.

9 בן-צבי, כתר התורה, עמ' ר-ז.

10 המסמך נמצא בארכיון המרכזי לחולדות העם היהודי חתיק P3/2013. התרגום מאנגלית שלי. מורג גילה כתיב אחר המיוחס לכתר ('הארץ' 26.5.1961). ראה תגובותיהם של רצהבי ('הארץ' 2.6.1961) ושל לוינגר ('הארץ' 14.7.1961) ודברי גושן, מאורות נחן, עמ' 48. לדבריהם, משמעות הייחוס לכתר היא רק שכתב-היד מתייחס למסורת הטברנית המשוחזרת, אך אין הכוונה להעמקה ישירה מן הכתר.

מכתר ארם צובה.¹¹ טענה זו מבוססת על כמה מספרי תימן שבסופם נאמר שנכתבו 'על תיקון ספר הידוע שבמצרים', ולאור הקירבה בין כתיב המסורה וכתיב הכתר (בחלקים שנותרו) מחד, ובין כתיב התימנים בספר התורה לכתיב המתברר מן המסורה מאידך. בדקתי כמה מכתבי-היד התימנים, המציינים שנכתבו 'על תיקון ספר הידוע'¹² לאור הנתונים שנודעו על הכתר מרשימותיו של קאסוטו. מצאתי ששה הבדלים בין כתיב-היד התימנים ובין הכתר. בנקודות אלו הציגו כל כתיב-היד התימנים נוסח אחד. ההבדלים בינם לבין הכתר נוגעים לכתיב, לפרשיות פתוחות וסתומות, ולצורת שירת האזינו:

תימנים	הכתר	כתיב: ¹³
אלהן	אליהן	(1) שם' א, יט
רעד	רעיד	(2) וי' יט, יז
הוא	היא	(3) וי' כה, י

אלו שלושה מקומות שבהם נוסח הכתר אינו מתאים למסורה המשתקפת משאר כתיב-היד ומהערות המסורה.

פתוחות וסתומות¹⁴

פ	ס	(4) שם' לר, א 'פסל לך'
אין פרשה	פ	(5) וי' ז, כח 'המקריב'

האזינו¹⁵

'גם בחור'	'גם בתולה'	(6) תחילת השורה דב' לב, כה
-----------	------------	----------------------------

ניתן אמנם, לערער במקצת על דרך בדיקה זו כי יתכן שסופרי תימן סמכו על הרמב"ם ולא על הכתר בנוגע לפתוחות וסתומות, אולם, בצירוף כל ההבדלים יש ערעור מהותי על האפשרות שנוסח התימנים מיוסד על הכתר. אם נבקש להטיל שלום בין הכתוב בכתב-היד התימנים לבין ממצאינו נוכל רק להציע שהכתר היה אחד המקורות לנוסח התימנים.¹⁶

ה. שו"ת באר מים חיים לרבי שמואל ויטל

שאלה כז בעניין ספר תורה בחסרות ויתרות

בדמשק. נשאל נשאלתי מאת סופרים ספרי תורות ומגיהים תורת אלקינו על ענין ספר תורה שנמצא בו אות יתירה או אות חסירה ופתחו ספר תורה אחר ומצאו אותו היפך מן הספר הזה באופן שנמצא מלה זאת בספר אחד ומלא אחד חסר כיצד יתנהגו האם יקיימו לזה או לזה. תשובה. מה שקבלנו מן הראשונים ומה ששמענו באזנינו ומה שראינו בעינינו הוא כי מן התורה

11 כרויאר, כתר, עמ' 90; הנ"ל, כתובים, עמ' שצו.

12 כתיב-היד שבדקתי: B.M. Or. 2364; B.M. Or. 2349; B.M. Or. 2350; B.M. Or. 2365; B.M. Or. 1379; ירושלים Heb. 4^o32 מתחיל באמצע במדבר וכולל רק הבדל 6; JTS 136 מתחיל בכמ' לו וכולל רק הבדל 6.

13 ראה לעיל, פרק ד', עמ' 309 ופרק ח', עמ' 335.

14 ראה לעיל, פרק ו', עמ' 326 ופרק ח', עמ' 335, הערה 5.

15 הבדל זה נזכר על ידי ד"ש לוינגר, 'הארץ' 14.7.1961.

16 בדרך שהוצגה בסעיף זה, ניתן יהיה לבדוק, ואולי אף למצוא, העתקים של התורה מן הכתר.

ד בתרי בטל והעולם נידון אחר רובו הלכך כד משכחינן ספר אחד מלא יוד ושני ספרים חסרים ד מבטלינן חד מקמי תרי ומגיהים האחד וכן עד לעולם זולתי בפתוחות וסתומות דבתר גברי זלינן והם הרמב"ם ז"ל והבאים אחריו. וזה יובן בכל התורה כולה זולתי במקצת מקומות מצינין אופרים שנשארו במחלוקת בין המדקדקים ולא איפשט הלכה כמאן. ומאן דעביד כמר עביד ומאן נביד כמר עביד. ואי אשכחן ספר תורה חד כתוב כאל"פ ואחד כתוב בה"א אין דוחין זה מפני זה לא יניחו אותם כמו שנמצאו ולא תשלח בהם יד וקרוב הדבר למחלוקת רש"י ז"ל ור"ת ז"ל דבר מובן מאליו. וכדי שלא יהיה הלקט שכחה ממה ששמעתי מן הסופרים המובקים הקודמים יראיתי לכתוב פה מה שזכרתי ומצאתי באמתחותי כי העיקר חסר מן הספר כי גנוב הוא מאתי יכפר בעד וזה החילי בעזר בוראי.

בפ' בראשית מלת מנשא יש ספרים חסר וא"ו ויש ספרים מלא וא"ו מנשוא בתא"ג של צובא ור וא"ו וגם בספר ישן כתיבת יד חסר וא"ו האמנם רוב הספרים המדויקים וספרי תורות הם אים וא"ו מנשוא.

בפ' נח בשנת שש מאות שנה מלת מעינת יש ספרים חסר וא"ו וברוב ספרים מלא וא"ו יינות. גם מלת ויהיו כל ימי נח מלא וא"ו וברוב הספרים ויהי כל ימי נח.

[כפ' תולדות למטה בסוף הדין אהלו בוא"ו ולא בה"א]

בפ' תרומה ועשית מנורת זהב טהור מקשה מלת תיעשה מלאה יו"ד וברוב הספרים תעשה ר יו"ד.

בפ' תצוה ועשית שתי טבעות זהב ושמת אותם וכו' מלת האפד חסר וא"ו וברוב הספרים אה וא"ו האפוד.

[כפ' אחרי מות בפסוק לרבעה תבל הוא אית מאן דגרס כחירק היא והנכון הוא בשורק וא"ו. בפ' אחרי מות יש ספרים שכתוב בהם את זכר לא תשכב בלא וא"ו והנכון ואת בוא"ו ברוב זרים.]

בפ' קדושים לא תלך רכיל בעמך לא תעמד על דם רעיק מלא יו"ד וברוב הספרים רעך חסר

בפ' בהר וקדשתם את שנת החמשים שנה וכו' יוכל היא כיו"ד וברוב הספרים הוא בוא"ו. בפ' במדבר ויקח משה ואהרן את האנשים האלה אשר נקבו בשמת חסר וא"ו וברוב הספרים מות מלא וא"ו.

בפ' בהעלותך וכיום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם מלא יו"ד וברוב הספרים שכם חסר יו"ד.

בפ' קרח ברית מלח עולם היא כחירק ואית מאן דגרס הוא והנכון הוא בשורק.]

בפ' בלק וישלח מלאכים אל בלעם בן בער חסר וא"ו וברוב הספרים בעור מלא וא"ו. בפ' תצא לא יבא פצוה דכא כאל"פ וברוב הספרים דכה בה"א לבסוף.

בפ' נשא אמרו חז"ל ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן כלת כתיב ותירצנו במקום אחר כתיב בספר תורה העליון ולא בס"ת שלנו ומעשה באיש אחד שמצא ספר תורה שכתוב בו ז בוא"ו ועשה בו הגהה הלכה למעשה למחוק אות וא"ו ועשה אותה כלת ואמרו שהיה לו ; בנינים וישיב כלות ומתו כולם. כנגד אות וא"ו היו ששה. גם כלות כלו כולם. גם כלת כתיב הכלות ג"כ רחמנא ליצלן ולכן אל ישלח האדם יד בזה וגם כל דכותיהו דכתיב במדרש כתיב

פתוחות וסתומות

בפ' כי תשא פרשת ויאמר ה' אל משה פסל לך וכו' סתומה וברוב הספרים היא פתוחה. בפ' צו פרשת וידבר ה' אל משה לאמר. דבר אל בני ישראל לאמר כל חלב שור וכו' פתוחה. וברוב הספרים לא פתוחה ולא סתומה ודעת הרמב"ם ז"ל פתוחה.

כך מצאתי והעתיקתי מספר ישן וכתוב בסופו בלשון הזה משה בן הלל ונשלם בירח תשרי שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושמונים ותשעה לבריאת עולם כך העתיקתי הצעיר שמואל וויטאל [חתימה]

[גם בפ' תולדת ויט שם אהלו בשלשה ספרי תורה בוא"ו אהלו. ובספרים המודפסים אהלה בה"א ובדפוס פורטוגאל אהלו בוא"ו
גם בפ' קרח יש מחלוקות במלת כרית מלח עולם היא ביו"ד ויש גורסים הוא בואו ונהרא נהרא ופשטיה]¹⁷

1. תיאור מסמכי קאסוטו הקשורים לכתר ארם צובה

(המסמכים שבהם יש עדות ישירה על הכתר ואינם עיבוד מאוחר יותר — סומנו *)

א 63 יומנו של קאסוטו בחלב כתאריכים 12.43.21-12 (צרפתית) ראיית הכתר לראשונה; המו"מ עם ראשי הקהילה לקבלת היתר לצילום או להענקת רשימות מהכתר; תיאור עבודתו של קאסוטו.

ה 11 מכתב קאהלה אל קאסוטו מיום 13.2.1948; גרמנית: תרגומו האנגלי פורסם על ידי קאהלה ב-VT III, עמ' 418 ואילך; לקאהלה קשה היה להאמין שהרמב"ם לא סמך על הכתר. כפי שטוען קאסוטו.

ה 12 דיון כאוניברסיטה העברית על הצלת שרידי הכתר 5-7.3.1948
ה 15 * רשימות חלב' — פנקס גדול בן עשרים ושלושה דפים (חלקם כתובים משני צידיהם). העתקות קאסוטו מהכתר. כאן החומר החשוב והמהימן ביותר למחקר הכתר.

ה 17 מכתב מאת א"ח פריימן מתאריך ג אדר תש"ד, המפרט מקורות מן הספרות הרבנית המזכירים את הכתר.
ה 18 א ה 18 רישומי של קאסוטו בספרו של קאהלה שהועתקו על ידו.

ה 27 קאסוטו מסכם את ספרו של נחמד 'מאמר חקירה על כתר ארם צובה' ומשלב כמה הערות (עברית ואיטלקית).
ה 28 תיאור של הכתר — עיבוד של 'רשימות חלב' (ה15) שהתקין קאסוטו לדפוס אך לא השלימו.

ה 29 מאמר פופולארי המתאר את נסיעתו של קאסוטו ועבודתו. המאמר נכתב בשנת תש"ה. עובד וקוצר בשנת תש"ח. ופורסם בעיתון 'הארץ' ביום ח טבת תש"ח.

ה 35 כתובת ההקדשה של הכתר מועתקת במכונת כתיבה מספרו של קאהלה, מסרני המערב, עמ' 3-4 ומתוקנת על פי רשימתו של קאסוטו.

ה 36 ה 37 ה 38 תיאור הדפים לפני הכתר ולאחוריו על פי רישומי קאסוטו בחלב. המשך של ה 28.

ה 40 שאלות בענייני געיות המופנות להרטום.

ה 41 לשאלו עוד. פרטים בכתר שהסתפק בהם קאסוטו.

ת 2 * חילופי בן-אשר ובן-נפתלי. חוברת מודפסת וכתובה הערות בעיפרון אדום לגבי הכתר.

ת 3 השוואת הפרשיות הפתוחות והסתומות בין תנ"ך לטריס. כתב-יד (?), הרמב"ם וכתר ארם צובה. הערות על ההבדלים בין הרמב"ם והכתר (מסתמך על ת 4). שירת הים, כתובה בכתב-יד (לא ברור לי מניין הועתקה. לא מהכתר !)

ת 4 * הוראות קאסוטו לרב יהודה עטיה ותשובתו — רשימת סדרים בכתר והשוואה בין הרמב"ם ובין הכתר בעניין פרשיות פתוחות וסתומות.

ת 6 * ת 14 * בראשית מתנ"ך לטריס ובשוליים הערות בעפרון של קאסוטו. פרקים ב, ה, יב — על פי הכתר.

17 בסוגריים אלו מובאות שתי הערות שנרשמו כתוספת בשולי הדף. מאוחר יותר שולבו הערות אלו בתוך נוסח התשובה. במקרה הראשון (מפרשת תולדות), ההערה ששולבה בתוך התשובה מפנה אל הכתוב 'למטה בסוף הדף'. במקרה השני (מפרשת קרח) ההערה בשוליים לא הכריעה בין הנוסחים, ואילו ההערה ששולבה בתוך החיבורה הכריעה.

ז	ז' ווארמטן בעלגן	קכא	קמילת פ האזינו
זו	ז' תולד כנס	קכב	קמילת פ וזאת הכולה - קמו המלויס
זח	ז' יבדיל משה	קכג	קמטפ השיעות של הכתר כח ככל המושגים
זח	ז' ימילת פ שמש - שפא	קכד	קמס " פגעה כי קלא לא יבא פגוע לפי
זט	ז' ימילת פ עקב	קכה	קמפני תניה פקוד רמא באל ובמפני תניה
ק	ק' שמש - שפא אהיה עבד היום	קכז	קמפלנו פקוד בהא וכן פקד על הנלכין על
קא	ק' בעת הקיא אמר ה' - א' פמל לך	קכח	קמפני תניה הוי מעולוב משה פקדן זלגה זינא
קב	ק' כי הישן אמר אהיה בל שמה	קכט	קמפני תניה זכרון פ כבד - ולא תרצח
קג	ק' ז' ראיה כי - א' יריב ה'	קל	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קד	ק' כי יקום בקרבך נביא	קלא	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קה	ק' כנס אהם ליה א' קיפס	קלב	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קו	ק' כי יהיה כן אבינו	קלג	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קז	ק' תמילת פ שופטים	קלד	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קח	ק' כי תבא א הארץ	קלה	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קי	ק' כי העניס האל	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קי	ק' כי תקרא א שני	קלח	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קיא	ק' תמילת פ כי קרא	קלט	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קיב	ק' כי יקרא קן אביו	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קיג	ק' כי תבא מחרה על איבך	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קי	ק' כי תבד נדב	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קיו	ק' כי תקרא קיניך	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קיא	ק' תמילת פ כי תבוא	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קי	ק' והיה אם שמשו השמש	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קיד	ק' תמילת פ נאבים	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קי	ק' כי תמילת פ תמילת	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח
קיז	ק' ויאמר ה' א משה הן קרבו ישרך	קלז	קמפני תניה ולא תרצח - ולא תרצח

טע מרשימות שנשלחו לקאסטור מחלב בתשובה לשאלותיו על פרשיות התורה ועל סדרי התורה בכתר (ראה לעיל ז' 326 ועמ' 330)

כיבליוגראפיה

א. כתבי יד של תנ"ך

- א כתר ארם צובה. דפוס צילום: כתר ארם צובה, מסרו ונקדו אהרן בן אשר, חלק ראשון: הלוחוח, ירושלים תשל"ו.
- אס נתונים על הכתר, ע"פ 'מאורות נתן' (ראה: גושן, מאורות נתן).
B.M. Or. 4445
- ב 'מקראות גדולות' דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו.
- ד כתב יד לנינגרד B19a, דפוס צילום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א.
- ל כ"י לנינגרד, פירקוביץ B17.
- ל¹ כ"י לנינגרד, פירקוביץ B10.
- ל³ כ"י לנינגרד, פירקוביץ B59.
- ל⁹ כ"י לנינגרד, פירקוביץ A85.
- ל¹⁶ כתבי יד ששון 507 (לשעבר); כיום י"ם 24°5702.
- ש כתבי יד ששון 1053 (לשעבר).
- ש¹ הערה: הסימנים המופיעים בפרק ב2. 'העתקי כתובת ההקדשה במשך הדורות' — מיוחדים רק לפרק זה ומוגדרים בתחלתו.

ב. קיצורים כיבליוגראפיים

- אור"ת ראה: אור תורה.
- אור תורה לונזאנו ר' מנחם, אור תורה, האצבע הראשון בספר 'שתי ידות', ונציה ש"ח.
- אלוני, העתקי הכתר אלוני נחמיה, 'העתקי כתר ארם צובה בירושלים ובגולה', בית מקרא, עז (תשל"ט), עמ' 193-204.
- אלוני, רמב"ם וכן אשר אלוני נחמיה, 'רמב"ם בן אשר וכן בריאעא משמשים כתר ארם צובה', תרביץ, ג (תשמ"א), עמ' 348-370.
- אלוני, כתב ההקדשה אלוני נחמיה, 'עיונים בכתב ההקדשה של כתר ארם צובה' באר שבע, ב (תשמ"ה), עמ' 27-56.
- אסף, סעדיה העדני אסף שמחה, 'מפירשו של סעדיה בן דוד אלעדני על הרמב"ם', קרית ספר, כב (תש"ו), עמ' 240-244.
- כאר מים חיים ויטל שמואל, 'שאלות ותשובות כאר מים חיים (מהדורת: וידר-הרשקוביץ) תל-אביב תשכ"ו'.
- בריארסקי, עמודי שש בריארסקי ש"ש, עמודי שש, ירושלים תרנ"א.
- בר ושטראק, ראה: דקה ט"בר.
- בית אריה מלאכי, 'דף נוסף לכתר ארם צובה', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 171-174.
- בלום, פעילות כלכלית Bloom Herbert Ivan, *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the seventeenth and the eighteenth centuries*, New York 1969.
- בן-מנחם, תשובת רדכ"ז בן-מנחם נ', 'תשובת רדכ"ז שחפשוה', *Studies in Bibliography and Booklore*, ג (תשי"ז), עמ' 51-52.
- בן-צבי, מקדשה בן-צבי יצחק, "'מקדשה" היודשמי', אזכרה ה' תרצ"ז, עמ' תקנ-תקנח.
- בן-צבי, כתר התורה בן-צבי יצחק, 'כתר התורה' של בן אשר, בתוך: מחקרים בכתר ארם צובה, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א, ירושלים תשי"ך, עמ' א-ט.
- ברויאר, כתובים ברויאר מרדכי, תורה נביאים כתובים, מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, חלק כתובים, ירושלים תשמ"ב.
- ברויאר, כתר ברויאר מרדכי, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא. ירושלים תשל"ז.
- גושן, אותנטיות גושן-גוטשטיין משה, 'האותנטיות של כתר חלב', בתוך: מחקרים בכתר ארם צובה, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א, ירושלים תשי"ך, עמ' י-לו.
- גושן, מאורות נתן Goshen-Gottstein M.H., 'Biblical Mss. in the U.S.', *Textus*, II (1962), pp. 28-59.

- גושן-גוטשטיין משה, 'כתר חלב ובן בריעא הסופר', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 156-149.
- Goshen-Gottstein M.H., 'A recovered Part of the Aleppo Codex', *Textus*, V (1966), p. 53-59.
- גינצבורג כ"ד, המסורה ע"פ כתיב יד עתיקים, לונדון 1905-1880.
- דותן, אהרן, 'האמנם נקד כתר חלב בידי אהרן בן אשר?' תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 155-136.
- ספר דקדוקי הטעמים. ראה: דקה"ט, בר; דקה"ט, דותן.
- בר יצחק ושטראק הרמן, ספר דקדוקי הטעמים, ליפסיה 1879; דפוס צילום, ירושלים תש"ל.
- ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז.
- דותן אהרן, 'כתר תורה', הלבנון, א (1863), עמ' 16, 23, 31, 76 (השני).
- הרכבי, חלב, 'ארם צובה חלב', חודשים גם ישנים (1895) עמ' 6-8.
- Harkavy A. und Strack H.L., *Catalog der Hebräischen Bibelhandschriften der Kaiserlichen öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg*, St. Petersburg 1875.
- Wickes W., *A Treatise of the Accentuation of the Twenty One So-Called Prose Books of the Old Testament*, Oxford 1887.
- ספר החילופים, ההדיר א' ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה.
- יואל יששכר, 'כתר משנת ה' אלפים ועשרים לבריאת העולם', קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 132-122.
- ייבין ישראל, 'כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו', כתיב מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג, ירושלים תשכ"ט.
- ייבין ישראל, 'נוסח ניקוד וטעמים בדף החדש מתוך כתר ארם צובה', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 174-176.
- ייבין ישראל, 'כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם-צובה: לו', טקסטוס יב (תשמ"ה), עמ' א-לא.
- לוינגר דוד שמואל, 'מקוריותו של כתב יד חלב', בתוך: מחקרים בכתר ארם צובה, כתיב מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א, ירושלים תש"ך, עמ' לה-פב.
- נחמד מאיר, מאמר חקירה על כתר ארם צובה, חלב תרצ"ג.
- ספיר יעקב, אבן ספיר, ליק תרכ"ו.
- עופר יוסף, 'מענייני המסורה — סימון הפרשיות', מגדים ב (מרחשוון תשמ"ז), עמ' 104-91.
- Pinner E. *Prosepectus der Odessaer geselischaft für Geschichte und Alterthümer gehörenden ältesten hebräischen und rabbinischen Manuscripte*, Odessa 1845.
- Penkower Jordan S., 'Maimonides and the Aleppo Codex', *Textus*, X (1981), p. 39-128.
- N. Fried, 'Notes on the Haftaroeth Scrolls', *Textus*, VII (1962), pp. 118-126.
- Kahle P., *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927.
- קאסוטו משה דוד, פירוש לספר שמוח, ירושלים תשכ"ט.
- קאסוטו משה דוד, 'התנ"ך של חלב', הארץ (כ טבת תש"ח).
- הרב מאיר בן טודרוס הלוי אבולעפיה, מסורת סייג לתורה, פירנצ'י תק"י: מהדורת צילום, ישראל תשכ"ט.
- שו"ת הרמב"ם (מהד' י' בלאו), א-ג, ירושלים תשי"ח-תשכ"א.
- שמוש אמנון, הכתר — סיפורו של כתר ארם צובה, ירושלים תשמ"ז.
- שניצר שמואל, 'אוחיות גדולות וזעירות במקרא', בית מקרא, פט-צ (תשמ"ב), עמ' 266-249.
- תא-שמע ישראל, 'יצירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה', קרית ספר, מה (1969/70), עמ' 126-119.
- גושן, בן בריעא
- גושן, חלק הכתר שנתגלה
- גינצבורג, המסורה
- דותן, כתר חלב
- דקה"ט
- דקה"ט-בר
- דקה"ט-דותן
- הלבנון, כתר
- הרכבי, חלב
- הרכבי-שטראק, קטלוג
- ויקס, טעמי כ"א ספרים
- ספר החילופים
- יואל, כתר
- ייבין, כתר
- ייבין, דף נוסף
- ייבין, כתב-יד קרוב
- לוינגר, מקוריותו
- נחמד, מאמר חקירה
- ספיר, אבן ספיר
- עופר, פרשיות
- פיננער, פרוספקטוס
- פנקובר, הרמב"ם והכתר
- פריד, הפרשות
- קאהלה, מסרני המערב
- קאסוטו, פירוש שמוח
- קאסוטו, תנ"ך חלב
- רמ"ה
- שו"ת הרמב"ם
- שמוש, כתר
- שניצר, אוחיות
- תא-שמע, רמ"ה